

rozhovoru a besedy v rámci postgraduálního studia. Průzkum proběhl v letech 1964—1965). Byly sledovány otázky pracovní doby, zvyšování kvalifikace, důvody zaměstnanosti, způsob trávení mimopracovního času, vybavenost domácností sester a využívání různých služeb.

V. Paseka z Ústavu pro další vzdělávání středně zdravotnických pracovníků v Brně referoval o výzkumu společenských podmínek práce sester ve fakultní nemocnici v Brně (speciálně vzhledem k fluktuaci sester). Domnívá se, že zdravá míra fluktuace je překročena. Výzkum má pomoci hledat činitele, působící na fluktuaci a stabilizaci v tomto povolání (zkoumáno 286 sester; použito dotazníku, řízeného rozhovoru se sestrami, primární a profesory; výzkum proveden r. 1968 — nyní je ve stadiu zpracovávání výzkumné zprávy).

I. Gladkij z lékařské fakulty v Olomouci ve svém příspěvku hovořil o výsledcích průzkumu dárcovství krve (zkoumáno 557 čestných dárců; proveden záměrný výběr z kartotéky transfúzního oddělení v Olomouci; uplatněn řízený rozhovor). Byl brán zřetel na pohlaví dárců krve, na sociální vrstvu z níž pocházejí, na jejich veřejnou angažovanost, na to, kdo dárce získal, na motivaci darování krve atd. Výsledky budou zveřejněny v Československém zdravotnictví.

J. Patera z Vojenského lékařského výzkumného a doškolovacího ústavu v Hradci Králové podal zprávu o výzkumu podmínek práce vojenských lékařů u nás a výzkumu absolventů (mužů) všech lékařských fakult v ČSSR. (Výzkum zahrnul 85 % všech vojenských lékařů; použito dotazníku a rozhovoru; byl proveden v r. 1967—1968; výsledky byly srovnány se vzorkem civilních lékařů.) U vojenských lékařů se sledovaly tyto oblasti: pracovní podmínky (subjektivní vyjádření lékaře), životní podmínky (plat, byt, zaměstnání manželky apod.), sociálně psychologické vlivy (mezilidské vztahy na pracovišti, v jednotce, k nadřízeným, prestiž vojenského lékařského povolání), identifikace s povoláním (vztah k povolání lékaře vůbec, k povolání vojenského lékaře a k výkonu konkrétního povolání).

Výzkum 450 absolventů, kteří promovali v letech 1966 a 1967, se zaměřil na vztah k povolání, profesionální zájmy a doping me-

zi studenty (psychofarmaka, alkohol, kouření).

O průzkumech na fakultě všeobecného lékařství UK v Praze referovala M. Jirková. Od roku 1964 zde probíhá průzkum přijímacích zkoušek, od r. 1963 průzkum studijních podmínek v 1. ročníku; dále se uskutečnil průzkum postojů absolventů — hygieniků k výkonu profese hygienika a připravuje se průzkum procesu výuky na fakultě všeobecného lékařství. (Dílejší výsledky těchto průzkumů byly publikovány v Sociologickém časopise, v časopisech Přehled, Vysoká škola, Čs. zdravotnictví atd.)

Na diskusi o výuce sociologie na lékařských fakultách a koncepci této výuky zbylo však poměrně málo času. Byli zde zástupci téměř ze všech lékařských fakult v ČSSR a podle jejich stručného sdělení o rozsahu a koncepci výuky sociologie můžeme říci, že se sociologie vyučuje (nebo se její výuka zavádí od školního roku 1969/70) na všech fakultách, s výjimkou lékařské fakulty v Olomouci. O rámcové koncepci výuky sociologie a lékařské sociologie diskutovali zástupci z kateder sociologie a společenských věd již na loňském semináři v Karlových Varech, který pořádal Ústav sociálně politických věd UK v Praze. V podstatě výuka sociologie odpovídá původně schválené koncepci: v první části kursu se přednáší nejdůležitější poznatky z oblasti obecné sociologie (vývoj sociologického myšlení, společnost a podmínky její existence, sociální stratifikace, sociální skupiny, osobnost z hlediska sociologického, proces socializace apod.) a druhá část výuky je věnována speciálně sociálně medi- cinské problematice.

Seminář splnil původní účel (zaměření, organizace a zvláště účast prof. M. Pflanze) a byl se strany účastníků semináře hodnocen velmi pozitivně. Zdá se, že v budoucnu by bylo možno uspořádat celostátní pracovní komparativní semináře, rovněž s účastí zahraničních badatelů, již na specializovaná témata, která se na tomto i předešlých seminářích a konferencích z lékařské sociologie začala rozvíjet. Protože jde o problematiku výrazné interdisciplinárního charakteru, bylo by v zájmu „věci“ samé, aby byli přiměřeně zastoupeni zainteresovaní badatelé různých disciplín: lékaři, sociologové, psychologové, sociální psychologové atd.

Marie Jirková

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává vědecké kolegium filosofie a sociologie ČSAV, Příkoppy 29, Praha 1 - Staré Město, dod. PÚ 01, tel. 230—819 — Rozšiřuje Poštovní novinová služba, objednávky a předplatné přijímá PNS, ústřední expedice tisku, administrace odborného tisku, tř. Obránců míru 2, Brno. Lze také objednat u každé pošty nebo doručovatele. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice tisku, odd. vývoz tisku, Jindřišská 14, Praha 1. — Tiskne Státní tiskárna, n. p., závod 4, Sámova 12, Praha 10 - Vršovice, dod. PÚ 101. — Časopis vychází šestkrát ročně. — Cena výtisku Kčs 10,—, předplatné na celý rok Kčs 60,—, US \$ 8,50 — £ 3/11/1 — DM 34,—. Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v červenci 1969. Číslo vyšlo v říjnu 1969.

© Academia, nakladatelství Československé akademie věd, 1969.

Sociální stratifikace československé společnosti

(Shrnutí výsledků empirického šetření)

MILOSLAV PETRUSEK
Filosofická fakulta UK, Praha

Stat shrnuje výsledky nejrozsáhlejšího sociologicko-statistického šetření, jež u nás bylo dosud provedeno a není tedy v tomto smyslu „autorská“. Opírá se o empirický materiál a řadu formulací z rozsáhlých studií členů výzkumného týmu, který šetření připravil, realizoval a vyhodnotil, zejména o studie Pavla Machonina (část 1. a 2.), Bohumila Jungmanna (3.1.), Josefa Alana (3.2.), Jiřího Linharta (3.3.), Jiřího Večerníka (3.4.), Luboše Brokla (3.5.), Jaroslava Kapra (4.1.). Autor ovšem odpovídá za výběr materiálu i provedené reformulace. Výzkum, jehož projekt byl publikován v Sociologickém časopise (1967/6), řídili Pavel Machonin (vedoucí týmu), Bohumil Jungmann, Jiří Linhart, Miloslav Petrussek, Zdeněk Šafář a Robert Roško.

1. Teoretické předpoklady a pojmový rámec šetření

Výzkum sociální stratifikace československé společnosti, uskutečněný týmem vědeckých pracovníků Ústavu sociálně politických věd Karlovy university ve spolupráci se specialisty z jiných pracovišť v roce 1967 na reprezentativním vzorku 13 215 obyvatel, vychází koncepčně z filosofických, obecně sociologických a metodologických předpokladů *marxistické* orientace ve společenskovědním myšlení. Základní pojetí šetření se tedy opírá o výchozí ideje tzv. autentického marxismu, který není převoditelný — jak je to obvyklé v dogmatické variantě marxistického myšlenkového trendu i v některých jeho kritických interpretacích — na *ekonomický redukcionismus* (předpoklad absolutní, determinující funkce ekonomické sféry vůči všem ostatním oblastem společenského života) a *třídní konfliktualismus* (předpoklad „jednodimenzionality“ třídního postavení a možnosti odvodit dynamiku makrostrukturálního pohybu výhradně z třídního konfliktu). Toto pojetí zdůrazňuje naopak komplexnost spo-

lečenských jevů, podtrhuje vývojové hledisko, vývojovou dynamiku a vnitřní rozpornost mezi elementy sociálního života i uvnitř nich, poukazuje na napětí a vnitřní dialektiku objektivních a subjektivních stránek společenských jevů a sdílí předpoklad tvořivé role subjektu ve společenském vývoji. Většina těchto předpokladů však v různé míře vstupuje do běžného sociologického povědomí i v těch sociologických koncepcích, jež se k marxismu (a to dokonce ani jako k předmětu svého kritického zájmu) nehlásí. Tím spíše bylo nutno zaujmout věcné a dílem kritické stanovisko vůči některým jednostranným koncepcím soudobé sociologie, zejména vůči konfliktualistickému pojetí sociální stratifikace, vůči pojetím zdůrazňujícím především její subjektivní (a zejména hodnotové) aspekty, jakož i vůči koncepcím redukujícím sociální stratifikaci na distributivní nerovnosti. Cílem těchto kritických analýz ovšem bylo akceptovat a teoreticky integrovat všechny plodné podněty, zejména pak se vyrovnat s přínosem strukturálně funkcionální školy, a využít a dílem rozpracovat metodologii výzkumu sociální stratifikace. Také volbou tématu — makrostrukturální analýzy (s dominantní rolí sociologicko-statistických procedur) jednoho z podstatných aspektů existence a fungování konkrétní globální společnosti — navazuje šetření na tradice marxistického sociálně politického a sociologického myšlení, byť přirozeně ne zcela výlučně.

Na společnost jako základní předmět sociologického zájmu lze nazírat ze dvou hledisek: 1. jako na komplex materiálních, institucionálních a duchovních výtvorů, jež slouží k uspokojení základních lidských potřeb a jež jsou v daném období společností osvojeny, takže nabývají také odvozeného hodnotového významu; 2. jako na komplex společenských skupin, individuí a sociálních jevů, jež jsou spjaty společenskými vztahy jako produkty dlou-

hodobé, opakující se a relativně stabilizované (vzorované) interakce. Ve společnosti, která je sociokulturní totalitou, pak můžeme abstrakci vydělit *primární kulturní systém*, v němž je akcentován vztah člověka (a společnosti) k přírodě, jež tedy zahrnuje technicko-organizační úroveň výroby, úroveň rozvoje vědy a vzdělání, úroveň a strukturu spotřeby, materiální i duchovní obsahy způsobu života v mimopracovní době a strukturu osídlení, nezahrnuje však sociální instituce jako sociální výtvořky, a *sekundární kulturní systém*, systém sociální, který je produktem interakce, zahrnuje institucionální strukturu společnosti a zprostředkovává mezi primárním kulturním systémem a lidskou osobností. Všechny uvedené kulturní charakteristiky jsou empiricky měřitelné. Empirické studium aktuálního fungování a perspektivního rozvoje primárního kulturního systému a úrovně uspokojování lidských potřeb pak umožňuje formulovat soubor objektivních vývojových kritérií, pomocí nichž lze jednotlivé sociální systémy a subsystémy hodnotit z hlediska jejich funkcionální nezbytnosti i z hlediska jejich historické oprávněnosti (akcent na ideu pokroku jako sociologicky nosný hodnotový rámec, vztahitelný ke globálnímu společenstvem v určitých stadiích jejich vývoje). Studium sociálních systémů je nemyšlitelné bez kategorie sociální struktury, již rozumíme „sít“ relativně stabilních podstatných vztahů elementů sociálního systému k sociálnímu systému jako celku a vzájemných vztahů mezi elementy navzájem, „sít“, jež je pro určitou etapu vývoje sociálního systému charakteristická a do značné míry i empiricky postižitelná. V komplexu vztahů pak rozlišujeme vztahy, jež jsou objektivní a primární, od těch, jež jsou odvozené, sekundární. Předmětem výzkumu jsou pak především ty aspekty sociální struktury, jež se váží na procesy a způsoby seskupování v nejširším smyslu (tj. od analytických sociálních kategorií, pluralit a agregací po skupiny ve vlastním smyslu), zčásti pak i struktury společenského pohybu a sociálních mechanismů, např. procesy selekce a přiřazování jednotlivců k sociálním rolím. Uvnitř takto obecně vymezeného výzkumného pole je pozornost soustředěna pře-

devším na sociální diferenciaci, zejména pak na její vertikální dimenzi.

Procesy *sociální diferenciaci* a jejich výsledný produkt — aktuální diferenciaci konkrétní globální společnosti — jsou nazírány jako základní aspekt geneze sociální struktury a jako její podstatná sociologická charakteristika, protože postihuje ráz, vývoj a fungování podstatných rozdílností, jež podmiňují chování jednotlivců a skupin tvořících sociální systém. Sociální diferenciaci je jednak diferenciací *pozic a rolí* (role je chápána především jako stabilní, v rámci určitého systému činností funkcionálně zakotvená činnost, teprve sekundárně je tradičně definována jako „očekávané chování“; poziční diferenciaci je pak především diferenciací stabilizovaných podmínek života a opakovaných činností, teprve sekundárně a ne vždy zcela nutně je diferenciací normativní), jednak diferenciací lidí v procesu *obsazování pozic a rolí*. Sociální diferenciaci je přímo „viditelná“ v sociálních mikrostrukturách a v mezostrukturálních útvarech; v makrostrukturálních systémech — tak, jak jsou reflektovány v provedeném šetření — nabývá modifikované, tedy syntetizované, zprůměrněné a unifikované podoby. Pluralita makrostrukturálních subsystémů zakládá *multidimenzionalitu sociální diferenciaci*, především diferenciaci v *systému pracovních profesijních* a v *systému způsobu života v mimopracovní době*, v nichž se realizují nejdůležitější životní role člověka (produkce a spotřeba), dále v systému *vzdělávacím*, v němž se vytvářejí předpoklady pro výkon centrálních rolí, v systému *distribuce užitečných hodnot*, v němž se zprostředkuje vztah mezi produkcí a spotřebou a „stanoví“ míra kompenzací za výkon rolí (tedy diferenciaci v *životní úrovni*), a konečně diferenciaci ve sféře *politicko-organizační*, v níž se mocensky regulují vztahy mezi parciálními systémy. Zvláštní postavení zaujímají systémy rodně příbuzenský a etnický, jež vnášejí do makrostrukturální diferenciaci výrazné askriptivní prvky, podobně jako souhra životního běhu a historického pohybu, jež zakládá věkovou a generační strukturu. Dále byla uvažována diferenciaci podle pohlaví a ekologická struktura. Všechny tyto systémy byly podrobeny empirickému šetření s důrazem na jejich verti-

kální rozměr, který je — jak prokázalo šetření — do jisté míry implikován i v těch diferenciacích hlediscích, jež jsou podle předpokladu primárně nevertikální.

Výpovědi o makrostrukturální diferenciaci jsou odvozeny z dat o individuui, o *plně socializované hlavě rodiny mužského pohlaví* (respondent), tedy z dat o jeho *sociálním statusu*. *Dílčím statusem* jedince rozumíme vertikální dimenzi pozice v jednom subsystému, jež není v podstatné míře závislá na individuálních charakteristikách nositele statusu, a abstrahujeme tedy od specifických významů, jichž dílčí status nabývá konkrétní sociální situovaností jedince v mikrostrukturách a mezostrukturách. Rozhodnutí, zda za nositele statusu považovat *jedince* nebo *rodinu*, bylo založeno na empirickém zjištění diferenciací váhy individuálního statusu respondenta ve srovnání se statusem respondenta jako hlavy rodiny a statusem rodiny.

Na základě rozboru specifík československé společnosti byly pak jako *základní statusotvorné proměnné* (dílejší statusy), jež umožňují konstrukci *syntetického statusu*, zvoleny: 1. složitost práce (socioprofesionální status), 2. způsob života ve volném čase, 3. vzdělání a kvalifikace, 4. životní úroveň a 5. podíl na moci a řízení. Kromě těchto dílčích statusů, z nichž první dva reprodukují centrální status-role ve dvou hlavních kulturně produktivních systémech, bylo použito i charakteristiky „ekonomického postavení“ respondenta (jež shrnuje poněkud různorodá kritéria forem vlastnictví výrobních prostředků, dělby práce a kvalifikace), jakož i její specifické varianty — třídního postavení. Volba těchto hybridních diferenciací je zdůvodněna jednak jejich frekventovaností v analogických šetřeních zahraničních, jednak potřebou verifikovat (či vyvrátit) předpoklad o jejich dominantních diferenciacích funkcích v podmínkách naší společnosti.

Předpoklad, že pozice jedinců na jednotlivých „osách“ vertikální diferenciaci mohou být „nesynchronizované“, že dílejší statusy mohou tedy být vzájemně inkongruentní, vedl k použití specifických metodicko-technických postupů ke konstrukci *syntetického statusu*, v němž by byla eventuální inkonzistence, nevykrytalizovanost statusu fixována. Táž úvaha pak

vedla k poněkud netradiční *definici stratifikované společnosti* jako společnosti, v níž se vytvářejí *vrstvy*, jež jsou seskupeními osob s podobnými charakteristikami pozic na jednotlivých škálách objektivních vertikálních diferenciací, tedy seskupeními vykazujícími jistou míru *konzistence statusu*, tzn. koordinovaný průnik pozic v systémech produktivních i atributivních. Lze předpokládat, že stratifikované společnosti se liší stratifikačním rozpětím, uspořádáním, dominancí té či oné stratifikační dimenze, souladem či nesouladem principů stratifikace a mechanismů selekce a přiřazování ke statusrolím atd. Jedním ze základních cílů šetření bylo tedy identifikovat a adekvátně popsat jednotlivá strata naší společnosti na základě empirických dat a prokázat tak existenci a naznačit konkrétní charakteristiku sociální stratifikace.

Konečně lze uvažovat, jak se objektivní sociální stratifikace promítá do *sféry chování* (uzavřenost či otevřenost strat a interakčních systémů) a do *sféry vědomí* (sebeuvědomění strat, sebezaražení do společnosti, hodnotové orientace, ideologické systémy, „obraz společnosti“, prestiž jednotlivých vrstev apod.). Existující hodnotové systémy, zejména pak představa o prestiži, sebezaražení a „obraz společnosti“, jsou nazírány jako subjektivní reflexe stratifikačního uspořádání společnosti, jež se však obvykle stabilizuje, „objektivizuje“ a stává se pak součástí objektivní diferenciaci.

2. Základní empirická zjištění o sociální stratifikaci československé společnosti v roce 1967

Výzkum, provedený v terénu na konci roku 1967, obsáhl 13 215 hlav domácností mužského pohlaví (respondentů), dále 12 465 manželek, 4 546 synů, 4 545 dcer a 12 910 otců respondentů, je tedy plně reprezentativní pro socializovanou mužskou populaci. Základní použitou technikou byl standardizovaný interview s respondentem.

Respektující předchozí teoretickou a pojmovou úvahu, vyjdeme z deskripce rozložení zkoumaného souboru hlav domácností podle jednotlivých statusotvorných proměnných. (Všechna měření pozic v jednotlivých dílčích diferenciacích systémech byla provedena na šestibodo-

vých stupnicích; operacionální definice některých kategorií jsou naznačeny v dalších oddílech.)

Rozložení ekonomicky aktivní populace podle *složitosti vykonávané práce* má graduální charakter, významněji jsou však zastoupeny práce jednoduché a nejjednodušší (v 5. kategorii — 34,0 %, v 6. kategorii — 14,7 % populace), což lze kvalifikovat jako jev v industriálně vyspělých společnostech ne zcela obvyklý. Obdobné graduální rozložení vykazují i *životní styl*, takže lze formulovat tvrzení, že společnost je z hlediska životního stylu poměrně výrazně diferencovaná (oproti hypotetickému předpokladu relativní „unifikace“ životního stylu v socialistickém typu společnosti), nikoli však v té míře, jako je tomu ve společnostech západních. Ve sféře *vzdělání* se vedle běžného graduálního rozložení opět projevuje významnější podíl nižších vzdělanostních kategorií, naopak ale také relativně menší zastoupení kategorií středního vzdělání a zvyšující se podíl kategorie vysokoškolsky vzdělaných. Také *příjmová diferenciac*e je graduální. Ve středních kategoriích (příjmy od 1250—2500 Kčs) se projevují obecné celospolečenské nivelizační tendence, protože je v nich zastoupeno 77 % ekonomicky aktivní populace, na druhé straně však — uvažujeme-li příjmovou diferenciaci v celé (tedy nejen v ekonomicky aktivní) sledované populaci — významně vzrůstá počet příslušníků nejnižší příjmové kategorie (u ekonomicky aktivní populace 16,4 %, u celé populace 32,3 %), což dokazuje existenci dosti početné skupiny osob, především z řad ekonomicky neaktivních, kteří žijí de facto na pokraji chudoby. Podstatně jiný obraz poskytuje rozložení populace podle *podílu na moci* — společnost je výrazně diferencována na malou kategorii osob s významným podílem na moci (3,3 % v prvních dvou kategoriích) a na početný soubor těch, kdo se na moci a řízení prakticky nepodílejí vůbec (30,0 % v 5. kategorii, 37,8 % v šesté).

K jistým modifikacím v distribuci populace v jednotlivých statusotvorných proměnných dochází u souboru *synů dotazovaných* (výrazný vzestup vzdělání, mírný vzestup složitosti práce a kumulace v kategorii vyučených) a *dcer dotazovaných* (významně vyšší podíl kategorie

středního vzdělání, čemuž však naprosto neodpovídá zařazení v příslušných kategoriích složitosti práce; mezi vzděláním a vykonávanou prací jde tedy o jiný typ vztahu než u mužské populace).

Data získaná tříděním prvního stupně sice umožňují formulovat určitá výchozí orientační tvrzení o společnosti (například že distribuce populace podle složitosti práce neodpovídá distribuci, která je typická pro industriálně vyspělé společnosti, že jde o společnost příjmově poměrně výrazně nivelizovanou, ale diferencovanou v oblasti životního stylu atd.), neodpovídají však na otázku, co je „osou“ sociální diferenciac, která či které ze sledovaných proměnných mají nejvyšší diferenciacní váhu a jaké jsou vzájemné vztahy mezi jednotlivými proměnnými. Východiskem následujících analýz byl tedy pokus o *konstrukci syntetického ukazatele sociálního statusu*, přičemž bylo zkonstruováno patnáct indexů — především indexy složené ze všech pěti uvažovaných statusotvorných komponentů (pro ekonomicky aktivní mužskou populaci) a redukované indexy (složené ze tří komponentů — složitost práce, příjem, vzdělání). Dále byly zkonstruovány specifické indexy pro kategorii respondentů, z nichž jeden akcentuje individuální status, druhý naopak složky vážící se k postavení respondenta jako hlavy rodiny (tedy příjem na hlavu, vlastnictví předmětů v rodině), aby byl zřejmý a postižitelný proces přeměny statusu v rodině. S týmiž cíli byl konečně zkonstruován index statusu rodiny apod.

Byla dále uvažována *váha jednotlivých komponentů statusu*, a to na základě výpovědi „kompetentních soudců“. Interkorelace mezi jednotlivými mírami sociálního statusu se pohybují mezi 0,727 až 0,989, což patrně prokazuje, že syntetický status — ačkoli je produktem určitých myšlenkových operací — není prázdňným zprůměrněním, nýbrž odrazem určitých objektivních stránek sociální diferenciac a že jednotlivé statusotvorné proměnné jsou poměrně stabilní a tedy sociologicky relevantní. Dostí významným zjištěním je pak to, že vážený komponent statusu nehraje významnější roli (interkorelace mezi váženým a neváženým indexem sociálního statusu se pohybují mezi 0,926 až 0,989). Obdobně vysoká korelace se projevuje mezi celkovým indexem (složeným

ze šesti proměnných) a redukovaným indexem (0,917 a 0,909). Vysoké korelace byly zjištěny také mezi statusem respondenta jako hlavy rodiny a statusem rodiny, významně nižší korelace naopak mezi individuálním statusem a statusem rodiny (0,727—0,836), což napovídá, že existuje redistribuce statusu respondenta v rodině, jež je podmíněna především nízkým průměrným statusem manželky.

Zcela nezbytnou součástí šetření byl pokus o empiricky zakotvenou odpověď na otázku, zda pro deskriptci sociální diferenciac je relevantnější individuální status respondenta, nebo status respondenta jako hlavy rodiny či konečně status rodiny. Kdyby se prokázala výrazná disproporce mezi jednotlivými typy, bylo by možno — z hlediska metodické skepse — formulovat buď předpoklad, že individuální status je v podstatě fiktivní, příliš abstraktní mírou, nebo naopak předpoklad existence výrazné statusové plurality, již by musela odpovídat i diferencovaná plurální stratifikační klasifikace respondentů. Zjištěná data však ukazují, že rozdíly mezi jednotlivými mírami statusu nejsou natolik výrazné, aby tyto předpoklady mohly být pokládány za prokázané, i když existují osoby, u nichž se setkáváme s větší než průměrnou inkonzistencí mezi jednotlivými statusovými typy: obecně platí, že individuální status poněkud klesá, zařadíme-li komponenty, jež přihlížejí k postavení respondenta v rodině, a to tím výrazněji, čím je individuální status vyšší. Na druhé straně existují zřejmě mechanismy, jimiž se jedinci brání, aby jejich status jako hlavy rodiny a status rodiny (jehož pokles je — jak řečeno — závislý na nízkém průměrném statusu manželky) byly ve výrazné disproporci (či inkonzistenci) s jejich individuálním statusem. (Šetření těchto mechanismů je přirozeně předmětem jiných šetření.) Individuální status je tedy v našich podmínkách důležitějším ukazatelem sociální diferenciac a stratifikace než status rodinný.

Konstrukce syntetického statusu současně umožnila analýzu *tradičních typologických schémat*, především schématu *třídního postavení*: dělníci — rolníci — (družstevní rolníci a živnostníci) — inteligence (tj. všichni duševní pracovníci) — (samostatně hospodařící). Toto schéma

bylo zcela v intencích jeho původního ideologického smyslu poято jako schéma stratifikační, hierarchizující jednotlivé makroskupiny společností podle jejich podílu na moci (dělníci jako vládnoucí třída) a základních sociálních funkcí (inteligence jako „servisní“ vrstva). Protože takto pojaté „třídní postavení“ vykazuje se všemi statusotvornými proměnnými středně až vysoce *záporné* korelace (například u složitosti práce — 0,587, u účasti na řízení — 0,408, u vzdělání — 0,423 atd.), lze tvrdit, že jde o ideologickou konstrukci, která není sociologicky relevantním stratifikačním schématem, protože zobrazuje vertikální diferenciaci společnosti převráceně. Obdobné výsledky obdržíme, sledujeme-li vazbu mezi „třídním původem“ (třídní příslušnost otce), „původní třídní příslušností“ (tedy třídní příslušností respondenta na počátku práce) a současnými charakteristikami respondenta, včetně různých forem podílu na moci. Korelace jsou záporné, ve společnosti tedy nedošlo k zásadnímu zvratu ve vztahu mezi fyzicky a duševně pracujícími pokud jde o jejich místo v sociální diferenciaci. Askripce ve prospěch osob dělnického původu v roce 1967 nebyla v žádném případě podstatnou determinantou sociálního statusu. Výraznější askriptivní prvek se však naopak projevuje u osob pocházejících ze zaměstnaneckých rodin, mírně diskriminující momenty lze konstatovat u osob maloburžoazního původu.

Jiné tradiční schéma *duševně pracující — dělníci — nezemědělní družstevníci — družstevní rolníci — samostatně hospodařící* v zásadě odpovídá hierarchizaci podle předpokládané složitosti práce, eventuálně i jiných statusotvorných charakteristik, a má proto ordinální charakter. Reflektuje tedy v podstatě adekvátně sociální diferenciaci a jednotlivé kategorie řadí do správného pořadí (odtud středně až vysoce pozitivní korelace se všemi sledovanými statusotvornými proměnnými). Konečné schéma *nemanuální — manuální*, jež sociální diferenciaci redukuje na dělbu fyzické a duševní práce a eliminuje vliv vlastnických forem, vykazuje obdobné znaky jako výše uvedené ordinalizované třídní postavení, jakkoliv obraz sociální diferenciac je zde zjednodušený, hrubší a tedy ne zcela přesný. Podrobná katego-

rizace *ekonomického postavení*, jak ukazují komparace s použitými mírami vertikální diference, by tedy mohla po určitých úpravách sloužit jako statusová charakteristika svého druhu, jež akcentuje určité pracovní profesionální parametry sociální diference. Sociální diference československé společnosti je tedy zřejmě neadekvátněji reflektována *syntetickým neváženým indexem individuálního statusu*, složeným z pěti komponentů, který je současně osou vertikální diference, podobně jako je tomu v moderních stratifikovaných společnostech.

Rozložení populace podle syntetického statusu je výrazně graduální, tedy ne příliš příkré, takže se — graficky zobrazeno — blíží „hruškovitému“ tvaru, který je typický pro industriální společnosti. Tato informace sice obraz vertikální diference zprůměrnuje, protože nepostihuje statusovou inkonzistenci, může se však stát východiskem prozatímní stratifikační typologie, jakkoli je produktem poměrně značně arbitrárního kategorizačního kroku.

Aniž si tedy prozatím klademe otázku statusové inkonzistence jednotlivých příslušníků a otázku „realnosti“ takto analyticky utvářených *sociálních kategorií*, lze podat obsahovou charakteristiku jednotlivých statusových kategorií podle jejich převládajících charakteristik.

1. *kategorie* (2,3 % ekonomicky aktivní populace) je tvořena výhradně nemanuálně pracujícími, odbornými zaměstnanci, kteří pracují v oblasti kultury, zdravotnictví a správy; výrazný je podíl průmyslových profesí, více než polovina příslušníků žije ve velkých městech, spíše v Čechách než na Slovensku, převládá generace 31—45 let a 3/4 příslušníků této kategorie jsou členy komunistické strany;

2. *kategorie* (8,0 %) se skládá převážně z nemanuálně pracujících, z 9/10 odborných zaměstnanců pracujících v oběhu a správě, opět jsou významně zastoupeny průmyslové profese, Čechů je poněkud více než v 1. kategorii, zastoupena jsou však kromě velkých i středně velká města, podíl mladší generace se poněkud zvyšuje, počet členů strany klesá na polovinu;

3. *kategorie* (15,0 %) zahrnuje již kromě převažujícího podílu nemanuálně pracujících také početnou skupinu dělníků;

ze 40 % je tvořena průmyslovými profesemi (technici), národnostní složení je obdobné jako u 2. kategorie, stále ještě mírně převažuje městská populace, podíl mladých se výrazně zvyšuje, počet komunistů je nižší než poloviční;

4. *kategorie* (26,2 %) je tvořena kvalifikovanými dělníky, zčásti úředníky, skupiny povolání — kromě zemědělství a kultury, jež jsou zastoupeny podstatně méně — jsou obsazeny proporcionalně, obdobně je tomu i v ostatních sledovaných charakteristikách;

5. *kategorie* (30,4 %) je dělnicko-rolnická, je situována na nižší kvalifikační úrovni, ze 40 % jsou zastoupeni Slovinci a národnostní menšiny, převažují menší města a vesnice, věk je distribuován rovnoměrně, ze 3/4 jde o nekomunisty a z 80 % o osoby bez jakýchkoliv funkcí, tedy bez podílu na moci;

6. *kategorie* (18,1 %) je složena z nequalifikovaných dělníků a zemědělců, dominuje však venkovská populace a starší generace, jen 1/7 je členů strany a již jen 6,4 % osob vykonává nějaké veřejné funkce.

Kategorizace, kterou jsme reprodukovali, nesděluje ovšem o vertikální diferenciaci československé společnosti nic podstatně překvapivého. Lze totiž zaznamenat výrazný vliv tradičních diferenačních faktorů jako je odbornost, dělba práce (fyzická — duševní, manuální — nemanuální, zemědělská — nezemědělská), lokalita (město — vesnice), jakož i působení jisté příjmové diference, zejména pak v příjmu na hlavu. Na druhé straně lze konstatovat sice nezanedbatelný, nikoliv však dominantní vliv etnické a věkové diference a působení „politické dimenze“ (členství v KSČ, výkon stranických a veřejných funkcí), jež nediferencují společnost příliš příkré a jednoznačně.

Dalším analyticko-interpretacním krokem při hledání diferenační (eventuálně stratifikační) „osy“ bylo sledování *vzájemných vztahů mezi jednotlivými komponenty statusu*, pokus o určení jejich „specifické váhy“. Tento krok byl současně zdůvodněn empirickým zjištěním, že pouze 1,5 % sledované populace vykazuje zcela konzistentní vzorec statusu, tj. že všech pět proměnných uvažovaných jako statusotvorné komponenty nabývalo současně týchž hodnot. Korelační analýzy

umožňují formulovat tato základní tvrzení:

1. Tři komponenty výrazně kulturně sociálního charakteru, vztahující se ke sféře primární kultury, totiž složitost práce, životní styl a v poněkud menší míře vzdělání, jsou vzájemně těsně spojeny, což znamená, že lze předpokládat vzájemnou spjatost, průnik vertikální diference v pracovní profesionální systému a v systému způsobu života ve volném čase, a to ve zjevné závislosti na vzdělání.

2. Vertikální diference v oblasti politicko-organizační (mocenské) probíhá sice patrně na týchž diferenačních principech, avšak výrazně nedemokratický charakter mocenské struktury (zejména skutečnost, že poměrně velká část populace na moci aktivně neparticipuje) zneumožňuje těsnější sepětí politicko-organizačního systému na jedné straně a systému pracovní profesionálního a systému způsobu života v mimopracovní době na straně druhé.

3. Způsob života ve volném čase proto jednoznačně mnohem výrazněji odpovídá profesi a vzdělání než podílu na moci a řízení.

4. Diference v životní úrovni je vůči ostatním komponentám relativně nejnezávislejší, to znamená, že část populace má vysoké příjmy (a tomu odpovídající životní úroveň), ale nízké charakteristiky v kulturně sociálních ukazatelích, a naopak. Distributivní systém je tedy značně autonomní a nezávislý přímo na diferenciaci v oblasti primární kultury. Ještě výrazněji je pak systém kopenzační oddělen od systému politicko-organizačního.

5. Lze formulovat hypotézu, že stratifikační dominantou je svazek tří kulturně sociálních proměnných, hypotézu, jež byla dodatečně potvrzena aplikací faktorové analýzy. Výsledky faktorových analýz nadto umožňují zamítnout hypotézu o dominantní roli diference v politicko-organizační sféře.

6. Přes výraznou příjmovou nivelizaci a přes existenci autonomní diference v životní úrovni (tj. přes relativní nezávislost diference v životní úrovni na složitosti práce a vzdělání) se v československé společnosti prosazuje pravidelnost typická pro industriální společnosti, že totiž jedinci realizují takové kulturní

vzorci chování ve volném čase a v oblasti spotřeby, jež odpovídají jejich profesionálnímu zařazení a vzdělanostní úrovni.

Všechny naše dosavadní výpovědi o sociální diferenciaci však trpí tím, že obraz společnosti je značně zprůměrněný a partikularizovaný. Použití tzv. *taxonomické analýzy* (někdy spojované také s označením „diskriminační analýza“ nebo „pattern recognition“ apod.) dislokačních vzorců komponentů statusu umožňuje hlubší, jemnější a konkrétnější pohled na základní sociální vrstvy, tedy seskupení, pro něž jsou charakteristické určité typické statusové vzorce.

V celé sledované populaci se vyskytuje ze šesti teoreticky možných, formálně plně konzistentních vzorců statusu pět vzorců (vzorec 2,2,2,2,2 není obsazen) u 149 respondentů, z celkového počtu 7225 teoreticky možných vzorců je obsazeno 1764 vzorců. Zvolíme-li jako míru konzistence (či inkonzistence) maximální nebo průměrnou směrodatnou odchylku bodové hodnoty jednotlivých komponentů statusu od jejich průměrné hodnoty, pak zjišťujeme, že nulovou směrodatnou odchylku vykazuje pět plně konzistentních vzorců a maximální odchylku vzorec 5,5,1,1,6, obsazený jedním respondentem.

Použijeme-li pětinoých intervalů maximální směrodatné odchylky, obdržíme následující *typologii populace podle míry konzistence dislokačních vzorců statusu*:

1. Maximální inkonzistence (např. vzorec 6,1,6,3,5)	— 1,9 %
2. Značná inkonzistence (např. 6,6,2,5,6)	— 10,4 %
3. Mírně nadprůměrná inkonzistence (např. 3,3,2,2,5)	— 31,1 %
4. Mírně nadprůměrná konzistence (např. 4,4,4,3,5)	— 46,1 %
5. Značná konzistence (např. 2,2,2,1,2)	— 9,0 %
6. Absolutní konzistence (např. 3,3,3,3,3)	— 1,5 %

56,6 % populace má tedy nadprůměrně konzistentní vzorce, totiž vzorce, jejichž směrodatná odchylka je menší než průměrná, což dokazuje *existenci stratifikované společnosti* (ve smyslu úvodní definice), v níž sice existuje, ale neprevládá dekompozice statusotvorných proměnných. V této typologii se ovšem stírá „kvalita“ dislokačního vzorce statusu, protože v téže

kategorii konzistence mohou figurovat vzorce jak z dolní, tak z horní poloviny stupnic, tedy jak vzorce „elitární“, tak vzorce nejnižších sociálních kategorií.

Prvním krokem ke kvalitativní typologii, zejména však ke zpřesnění výpovědi o *stupni stratifikovanosti společnosti*, byla kumulace dislokačních vzorců kolem *konzistentních středů*, tj. kolem vzorců (1,1,1,1,1), (2,2,2,2,2) atd. ve vzdálenosti ne větší než $\sqrt{6}$. 78,5 % všech respondentů mohlo být takto zařazeno, což znamená, že více než tři čtvrtiny populace vykazuje vzorce relativně konzistentní nebo polokonzistentní. Tím je předpoklad o stratifikovanosti společnosti znovu doložen a nemůže být vyvrácen ani zmenšením vzdálenosti od konzistentního středu (např. na vzdálenost $\sqrt{3}$), jak by ukázal výčet nejfrekvencovanějších vzorců. I tento krok však stírá kvalitativní charakteristiku vzorců, zejména pak nerespektuje to, že jednotlivé škály nejsou zcela synchronní, že nemají tutéž specifickou váhu a že tedy konzistentní vzorec statusu nemusí reprodukovat konzistentní status.

Druhým krokem proto byla kumulace všech vzorců kolem *optimálních středů*, tj. kolem takových vzorců, jež umožňují kumulaci ostatních vzorců podle jejich přirozené struktury (nikoli tedy podle míry jejich konzistence), zahrnující tedy i vzorce výrazně inkonzistentní. Nejvýhodnější vzdáleností, jež zneumožňuje roztržení populace do příliš početných a současně malých shluků (clusters), je vzdálenost $\sqrt{12}$ od optimálního středu.

Tento krok, totiž přirozené seskupování vzorců respektující jejich inkonzistenci, umožňuje navrhnout méně arbitrární *typologii respondentů* („strat“), než byla typologie vycházející pouze z distribuce populace v jednotlivých kategoriích syntetického statusu. Výsledky taxonomické analýzy vedou tedy ke zjištění, že celou sledovanou mužskou ekonomicky aktivní populaci lze rozložit do sedmi kategorií, z nichž první čtyři (A,B,C,D) tvoří vrstvy ve vlastním smyslu (vykazují tedy relativně konzistentní vzorce statusu) a následující tři pak typologizují tu část populace, která je charakterizována inkonzistentními, avšak typickými vzorci.

Procentuální údaje o rozložení populace v jednotlivých kategoriích uvádějí na prvním místě vzdálenosti $\sqrt{3}$, přičemž zůstává nezařazeno 41,4 % sledovaného souboru, což jsou osoby, jež vykazují vzorce nepické, a vzdálenost $\sqrt{12}$, kde zůstává nezařazeno 7,9 % populace s atypickými vzorci.

Vrstva A (2,9—4,7 % populace) zahrnuje osoby se středoškolským a vysokoškolským

ským vzděláním, které vykonávají složité a různorodé duševní práce a vysoce kulturním způsobem tráví mimopracovní dobu. Jejich participace na řízení je nersrovnatelně vyšší než u ostatních kategorií (jsou situováni v průměru na druhém stupni škály podílu na moci), jejich příjmy jsou nadprůměrné (přes 2250 Kčs), průměrný index sociálního statusu je 1,6.

Vrstva B (7,1—12,9 % populace): jde o kategorii osob, jež mají středoškolské vzdělání, vykonávají převážně duševní, relativně složité, avšak standardizované práce, jsou charakterizovány nadprůměrnou úrovní způsobu trávení volného času, průměrnou participací na řízení a mírně nadprůměrnými příjmy (kolem 2 000 Kčs); průměrný status — 2,8.

Vrstva C (16,0—23,4 % populace) je tvořena osobami se základním vzděláním, které vykonávají jednoduché manuální práce, jež však předpokládají vyučení či alespoň zaučení, způsob trávení volného času odpovídá průměru, podíl na řízení je buď na nejnižší úrovni (funkce v místě či na závodě) nebo zcela chybí, pobírají však mzdu, která je poněkud vyšší než odpovídá charakteru vykonávané práce a vzdělání (kolem 1 750 Kčs); průměrný status — 4,2.

Vrstva D (20,6—28,4 % populace) vykonává nejjednodušší práce výhradně manuální, čemuž odpovídá obvykle základní, mnohdy nedokončené základní vzdělání, neparticipuje na řízení, průměrné příjmy nedosahují více než 1 250 Kčs; průměrný status — 5,3.

Kategorie I (5,0—8,9 % populace) zahrnuje osoby, pro něž je typický nesoulad mezi nízkou úrovní vzdělání (základní a nedokončené základní), jednoduchou manuální prací, podprůměrným způsobem trávení volného času, praktickou absencí podílu na řízení na jedné straně a relativně vysokými příjmy (2000—2500 Kčs) na straně druhé. Jde tedy vlastně o kategorii D s deviací ve sféře kompenzací.

Kategorie II (4,5—9,3 % populace): jde o soubor osob, v němž dochází k opačné anomálii, totiž k nesouladu mezi nižším odborným vzděláním, mírně nadprůměrným způsobem trávení volného času na jedné straně a nízkými kompenzacemi na straně druhé (kolem 1300 Kčs). Je to tedy v podstatě kategorie C s příjmovou deviací.

Kategorie III (2,5—4,6 % populace) je tvořena osobami, jež vykonávají jednoduché kvalifikované práce, čemuž odpovídá základní vzdělání s vyučením, neparticipují na řízení nebo jen na nejnižších stupních politicko-organizační hierarchie, avšak dostávají nadprůměrné, tedy neodpovídající příjmy (nad 2500 Kčs), současně však ve volném čase realizují vysoce kulturní životní styl.

Typologie vycházející z taxonomické analýzy podává tedy zpřesněný obraz sociální diference a současně potvrzuje dosavadní výpovědi o vztazích jednotlivých statusotvorných proměnných, totiž předpoklad kongruence kulturně sociálních proměnných, předpoklad odlišné distribuce podílu na moci a zejména předpoklad, že zdrojem statusové inkonzistence je příjmová diference. Protože však 1. u celých 46,6—79,4 % populace příjmová úroveň v zásadě koresponduje s úrovní svazku kulturně sociálních proměnných a 2. příjmová diference není synchronní s distribucí populace v oblasti podílu na moci, lze předpokládat, že příjmová inkongruence je historicky vzniklou, ale přetrvávající anomálií, jež však netvoří samostatnou dimenzi vertikální diference.

Interkorelační analýza sledovaných *vertikálních proměnných* (statusotvorných komponentů) a *nevertikálních diferenciacních faktorů* (velikost bydliště, rozdíl mezi českými zeměmi a Slovenskem, typ okresu a u ekonomicky aktivních skupiny povolání) empiricky prokázala, že ve všech nevertikálních proměnných výrazně figuruje implicitní vertikální faktor, takže rozlišení mezi oběma typy proměnných je do jisté míry relativní. Nejvýraznější vztahy se pak prokázaly mezi životním stylem (0,327—0,401) a vzděláním (0,246—0,432) na jedné straně a nevertikálními proměnnými na straně druhé, což by potvrzovalo předpoklad existence diferenciacních faktorů kulturní povahy, jež v nevertikálních diferenciacích ovlivňují nerovnosti v oblasti pracovního zařazení, životní úrovně a profesionální účasti na řízení.

Základní zjištění komplexní deskripce vertikální sociální diference lze shrnout do šesti základních tvrzení, jež lze pokládat za empiricky vysoce ověřená :

1. Typ sociální diference československé společnosti byl v roce 1967 výslovně *nekapitalistický*, protože se nepro-

jevily ani zbytky nějakých výsadních pozic bývalých vlastníků, soukromé vlastnictví přestalo hrát prakticky jakoukoli diferenciacní roli, což ovšem platí — v poněkud menší míře — i o ostatních vlastnických formách. Sociální diference měla vysloveně graduální charakter a stratifikační rozpětí (mimo sféru politicko-organizační) bylo podstatně menší, než lze pozorovat u společností kapitalistického typu.

2. *Stratifikační dominantou* byl svazek kulturně sociálních proměnných, to znamená, že postavení ve společnosti bylo určeno především socioprofesionálním zařazením, životním stylem a vzděláním. Tzv. třídní postavení společnost sice diferencuje, sociální diferenciaci však v základní míře nedeterminuje, protože je převeditelné na jiné sociální rozdíly (nikoliv však naopak). Šetření postihlo příkrou diferenciaci mezi mocenskou (politickou) „elitou“, jež však byla šetřením identifikována jen zčásti, a značnou částí populace, jejíž podíl na moci je malý, nepatrný či vůbec žádný. Podíl na moci tedy *uvnitř* sledovaného souboru nemohl plnit roli stratifikační dominanty, protože jej podstatněji nediferencoval. Ani prokázaná příjmová nivelizace nezabránila výrazné diferenciaci ve sféře životního stylu, která jednoznačně koinciduje se socioprofesionálním zařazením a vzděláním.

3. Československá společnost v roce 1967, jež byla nekapitalistickým typem společnosti, *však současně ztratila rysy společnosti „dělnické“* či společnosti „diktatury proletariátu“. Na jedné straně nebyla prokázána ani askriptivní funkce dělnického původu nebo původního dělnického povolání, ani významnější podíl na moci u dělnických profesí, na druhé straně jen nepatrná část dělníků byla zvýhodněna existující inkongruencí mezi charakterem práce, vzděláním a příjmem (kompenzační deviace).

4. Ačkoliv československá společnost vykazovala výrazné rysy nedemokraticky řízeného *byrokraticky organizovaného systému*, neprokázala se v šetření ani existence kvantitativně významnější *nové třídy*, ani funkce podílu na moci jako stratifikační dominanty.

5. Působení *rovnostářství* jako ideologie i jako politické a ekonomicko-politické

praxe se projevilo nejmarkantněji ve sféře příjmů nesouladem mezi příjmy a jinými statusotvornými proměnnými, nikoliv však v té míře, jak předpokládaly hypotézy šetření. Současně se do výsledků promítala relativní chudoba československé společnosti, nízký národní důchod, její malá industriální vyspělost — konkrétně pak 1. malým příjmovým rozpětím ve srovnání s průmyslově vyspělými zeměmi a 2. existencí početné části populace, která se pohybuje na hranici životního minima, přičemž tato část populace je tvořena nejen důchodci, ale i nejnižšími vrstvami ekonomicky aktivní mužské populace. Příjmová nivelizace, jak řečeno, však nevyvolává ani zčásti odpovídající nivelizaci ve sféře spotřeby a v životním stylu. Byla tedy prokázána existence společnosti příjmově relativně nivelizované, nikoliv však kulturně uniformní.

6. Vysoká kongruence složitosti práce, životního stylu a vzdělání prokazuje převládání *socialistického typu sociální diferenciace* v rozhodujících oblastech společenského života. Tento — zdá se optimální — diferenciační proces však nedostatečně ovlivnil sféru distribuční a prakticky vůbec neovlivnil mocensko-politickou oblast, v níž se však již v roce 1967 projevovaly tendence nahradit byrokratický, nedemokratický typ řízení typem spíše technokratickým. Technokratický typ svým důrazem na kvalifikaci a výkon reprezentuje jakýsi střed mezi byrokraticko-rovnostářským typem sociálních vztahů a typem vyhraněně socialistickým.

Souhrnně lze tedy říci, že socialistický typ společenského uspořádání se u nás realizoval (s přihlédnutím k deviacím ve sféře politicko-organizační a distribuční) jako nekapitalistický typ výkonové industriální společnosti, tedy společnosti výrazně diferencované, zčásti stratifikované a zájmově a názorově rozrůzněné.

3. Základní zjištění o jednotlivých statusotvorných proměnných

Analýza distribuce populace v jednotlivých statusotvorných komponentech (dílech statusech) a rozbor jejich vzájemných vztahů byla východiskem globální a komplexní deskripce sociální stratifikace československé společnosti. Detailní rozbor „dílech statusů“ však umožňuje formulaci ještě některých dalších — ne nepodstatných — tvrzení, jež

zčásti potvrzují, zčásti zpřesňují a zčásti doplňují výpovědi, jež jsme shrnuli výše.

3.1. Socioprofesionální postavení (složitost práce)

Rozsáhlá sociologická literatura a empirická šetření analogická našemu výzkumu dokazují dosti jednoznačně, že *socioprofesionální postavení* je nejlepším a současně jednoduchým indikátorem sociálního postavení, protože není pouze jeho atributem, ale podstatnou determinantou. Socioprofesionální status se běžně odvozuje z *prestiže profese* (prestiž funguje jako inferenční ukazatel socioprofesionálního postavení), nebo se s ním přímo identifikuje. Ačkoliv nelze popírat význam stabilizované prestižní hierarchie a nelze ji pokládat pouze a výhradně za „subjektivní manifestaci“ objektivní pozice, v intencích teoretických premis celého šetření byl proveden pokus hierarchizovat socioprofesionální postavení na základě jiných, objektivních ukazatelů, jež by s principy výstavby prestižní hierarchie nebyly identické. Škála profesionálního postavení tedy nebyla vyvozena z prestiže povolání, ani z kvalifikačních a jiných *předpokladů* výkonu profesionální role, ani konečně z *kompensací* (materiálních či psychologických), jež se na výkon profesionální role váží, nýbrž výhradně z *obsahu činnosti*, jež výkon této role zahrnuje.

Technickým východiskem bylo přesné slovní označení vykonávaného povolání. Jednotlivá povolání byla — při respektování běžných metodologických direktiv — seřazena skupinou expertů do šesti kategorií, jež byly slovně popsány z hlediska složitosti, tvořivosti, samostatnosti, odpovědnosti, specializovanosti, kvalifikovanosti, pravomoci a rozhodování, oduševnělosti a mnohostrannosti. V dalších úvahách budeme souhrnně mluvit o kategoriích složitosti práce (SP).

Základní zjištění o distribuci populace v jednotlivých kategoriích SP podle *pohlaví* se shodují s tvrzením, jež jsme uvedli výše, že totiž profesionální pozice vyšších a středních stupňů jsou výrazně více obsazeny muži než ženami. Toto zjištění platí, i když v odlišné intenzitě, pro všechny sledované soubory — tedy jak pro soubor rodičů, tedy respondentů a jejich manželů, tak pro soubor dětí (synové

a dcery dotazovaných). Tento jev lze vysvětlit jednak jiným typem přípravy na profesionální roli (u žen se preferuje středoškolské vzdělání, které se však profesionálně realizuje na úrovni jednodušších prací, u mužů se naopak vyučení realizuje ve výkonu složitějších socioprofesionálních rolí), jednak specifickou definicí ženské profesionální role (faktor pohlaví tedy funguje jako výrazně askriptivní činitel). Zajímavá zjištění lze formulovat pokud jde o *věk a generační rozdíly*. Věkový faktor ovlivňuje socioprofesionální zařazení tím, že 1. výkon určitých socioprofesionálních rolí je podmíněn předpoklady, jež se váží k věku, nebo dokonce jednoznačně s ním souvisejí, 2. na začátku profesionální dráhy má jedinec možnost „vybrat“ si pouze z různých aktuálně dostupných pozic, takže určité profesionální pozice nemohou být obsazeny některými věkovými kategoriemi. Konkrétně se to projevuje v tom, že vyšší a střední pozice jsou obsazeny v podstatě souborem osob, které se podílely na industrializačních procesech a ekonomickém růstu po roce 1945, tedy kategorií čtyřicátníků; generace „rodičů“ zaujímá pozice střední a nižší. V kategorii 5 a 6 je soustředěno 59,9 % všech respondentů ve věku 56—65 let, věková kategorie 26—35 let je zde však zastoupena již jen 41,5 %. Nejmladší věková kategorie (do 25 let) je kumulována na stupních složitosti práce 4 a 5 (celkem 79,9 %), přičemž právě vzhledem k působení věkového faktoru zůstává pro ni stále otevřena kategorie SP 3, která zahrnuje typické vzestupné pozice reprezentující „profesionální kariéru“, v níž jsou nejmladší respondenti zastoupeni pouze 11,7 % (věková kategorie 26—35 let již 23,6 %). Obecně lze konstatovat, že věkový a generační faktor významněji ovlivňuje distribuci nejjednodušší a středně složitě práce, nejvyšší kategorie složitosti práce (v nichž je distribuce podle věku v podstatě proporcionální, až na zastoupení nejmladší populace) jsou naopak věkem a generační příslušností ovlivňovány podstatně méně (vzhledem k výlučné povaze kvalifikačních předpokladů).

V oblasti *etnicko-národnostních a ekologických faktorů* se promítá rozdílná úroveň industrializace i rozdíly v úrovni obecné kulturní vyspělosti, takže pro českou populaci jsou zřetelně dostupnější po-

zice střední a vyšší než pro populaci slovenskou a tím spíše pro národnostní menšiny, kde — zejména u Němců — působí patrně nejen jazykové bariéry, ale i věkový faktor. Industrializační procesy, jež jsou spjaty s procesy urbanizačními, se přirozeně promítají do distribuce populace v jednotlivých kategoriích SP: Praha a velká města nabízejí podstatně více příležitostí uplatnit se ve vyšších a středních kategoriích SP než města malá a střední. Obdobný stav zjišťujeme i v jednotlivých okresech, typologizujeme-li je podle stupně industriální vyspělosti. Zajímavé je zjištění, že pouze 4. kategorie SP (tedy práce jednoduchá, ale kvalifikovaná) je rovnoměrně rozložena, že tedy není závislá na stupni industrializace a je obecně „přístupná“, bez ohledu na ekologické podmínky.

Struktura *vzdělání* (u mužské populace) v zásadě koresponduje se strukturou obsazení jednotlivých kategorií SP, takže můžeme formulovat tyto pravidelnosti:

1. Nejvyšší stupně složitosti práce (1 a 2) jsou výlučnou oblastí kvalifikace, to znamená, že jsou „doménou“ vysokoškoláků a maturantů, i když lze připustit existenci „anomálií“, jež jsou v běžném povědomí veřejnosti (obsazení vysokých řídicích funkcí ekonomických a politických lidmi bez příslušného formálního vzdělání), jež se však do šetření výrazněji nepromítly (absence politicko-organizačních „elit“ ve vzorku).

2. Nejvyšší a nejnižší stupně vzdělání vymezují profesionální pozice, jež jsou jedině dostupné, jednoznačněji než vzdělání střední. Tyto stupně vzdělání tedy současně představují „bariéru“ vzestupu (nepřístupnost vyšších profesionálních pozic pro nejnižší kategorie vzdělání) i sestupu (nepravděpodobnost sestupu osob s vyšším vzděláním do nejnižších kategorií SP), což je — zdá se — výrazem stabilizace v obsazování profesionálních pozic v závislosti na vzdělání.

3. Střední stupeň složitosti práce (3) je převážně obsazen středoškoláky, je však přístupný i vyučeným, jejichž „vlastní oblasti“ je pak 4. kategorie SP (41,9 %).

4. Nejnižší kategorie SP je vně jakékoli kvalifikace (83,8 % osob se základním vzděláním, ale nevyučených, a osob s neukončeným základním vzděláním je soustředěno právě v této kategorii).

Jednotlivé kategorie SP lze analyzovat nejen „staticky“, z hlediska distribuce populace, ale i z hlediska *mobilitních pohybů* tak, že je posuzujeme jako východiska a cíle mobility. Z empirických dat, jež máme k dispozici, je zřejmé, že nejvyšší kategorie SP umožňují spíše profesionální vzestup než sestup. Kategorie 1, 3 a 5 jsou cílem velmi silné mobility — kategorie 1 a 3 mobility vzestupné, kategorie 5 vzestupné i sestupné. Nejnižší kategorie (6) je sice východiskem mobilitního vzestupu, nikoliv však příliš výrazného, protože se obvykle zastavuje u 5. kategorie. Zvláštní postavení má 4. kategorie, jež je cílem mobilitního vzestupu, obvykle se však do ní nesesťupuje. Nejtypičtějším stupněm mobilitního vzestupu je 3. kategorie, která reprezentuje pozice, jež vyžadují dynamismus a praktickou aktivitu, kategorie, jejíž význam v industrializačních procesech je zřejmý.

Analýza, jež sledovala vliv specifických askriptivních faktorů, zejména vliv třídního původu, prokázala i v této oblasti platnost obecných tvrzení, jež jsme již formulovali: dělnický původ mírně omezoval pravděpodobnost vykonávat složitější práce (od SP 2 výše), nedělnický původ (otcové — příslušníci „inteligence“) tuto pravděpodobnost zvyšoval (orientace na kategorie SP 2 a 3), maloburžoazní původ naopak působil jako rekriminující faktor (kumulace do kategorií 5 a 6, přičemž je však nutno respektovat, že z větší části šlo o otce — rolníky).

Analýza složitosti práce jako rozměru vertikální diferenciace i jako „individuální šance“ tedy prokázala významný vliv tohoto diferenciačního faktoru i oprávněnost a sociologickou relevantnost navržené netrardiční operacionalizace kategorie „profesionální status“.

3.2. Vzdělání

Základní problém operacionalizace kategorie „vzdělání“ jako statusotvorné proměnné je jednak v tom, jak respektovat časově a historicky diskontinuální charakter formálního vzdělání a současně kontinuální ráz „vzdělanosti“ jako individuální charakteristiky, jednak v tom, jak postihnout obě základní funkce vzdělání, socializační (a enkulturační) i profesionalizační, která významně podmiňuje šance, jež má jedinec v procesu obsazování profesionálních pozic. Analýza vzdělanostní struktury společnosti i jejího mobi-

litního rozměru musí také — v přiměřené míře — brát v úvahu, že současná diferenciace ve vzdělání je produktem minulých, kvalitativně často různorodých edukačních procesů, vázaných na odlišnou strukturu, funkci i hodnocení celkového formálního vzdělání i jeho jednotlivých typů. Šetření tedy vycházelo ze současné formální diferenciace vzdělání, jak ji reprezentuje naše soubodné školství, s tím, že na základě expertiz a kvalitativních analýz byly jednotlivé kategorie definovány tak, aby byly historicky srovnatelné. Základní informací pak bylo sdělení respondenta o nejvyšším stupni dosaženého formálního vzdělání, nikoli tedy — jak je to obvyklé v některých zahraničních šetřeních — sdělení o délce školní docházky.

Intenzivní — a ve svých společenských důsledcích přirozeně pozitivní — rozvoj vzdělání v posledních zhruba dvaceti letech se nerovnoměrně projevuje z hledisek generačních, ekologických a teritoriálních, národnostních i biosociálních (diferenciace podle pohlaví), a to ve všech typech formálního vzdělání. Především lze zaznamenat odlišnou strukturu zastoupení historických i přirozených generací na úrovni *základního (ukončeného i neukončeného) vzdělání*. Jestliže ze všech osob, jež ukončily vzdělání do roku 1913, jich nedosáhlo vyššího než právě základního vzdělání celých 81 %, pak ze všech osob, jež ukončily školní docházku v desetiletí 1950—1960, skončilo na úrovni tohoto typu vzdělání jen 17,3 %. Výrazné rozdíly se však projevují jak mezi Čechami a Slovanskem, tak mezi českou a slovenskou populací na jedné straně a národnostními menšinami na straně druhé. Nerovnoměrná distribuce základního vzdělání je pozorovatelná i v ženské části sledovaného souboru (manželky dotazovaných). V souvislosti s počínajícími industrializačními procesy se zvyšuje (ve dvacátých letech) význam *vyučení*, jež pomalu, ale stále výrazněji nahrazuje elementární vzdělání vzděláním funkčně specifickým. Extenzivní charakter industrializačních procesů se až do současnosti projevuje i v prostém kvantitativním údaji, že v roce 1956 vstoupilo do učení celkem 35,2 % patnáctiletých, v roce 1967 dokonce již 53,3 %. Slovensko zde výrazně figuruje jako „zemědělská oblast“: jestliže v typických zemědělských oblastech je vyučení jako nejvyšší dosažený typ vzdělání

reprezentován 18,1 % populace, pak na Slovensku je to 18,7 % (v českých zemích naproti tomu 31,1 %). Růst *středního vzdělání* (tj. nižšího odborného vzdělání bez maturity a dvou typů úplného středního vzdělání — odborného a všeobecného) je daleko méně strmý, než je tomu u vyučení. U nižšího odborného vzdělání, které má zřejmě reziduální charakter a jež nebylo podstatněji zasaženo společenskými přeměnami, dokonce zjišťujeme málo obvyklou konstantnost distribuce i z hlediska historického a generačního. Úplně středoškolské vzdělání odborné je zastoupeno významněji (8,1 %) než vzdělání všeobecné (3,5 %). Střední všeobecné vzdělání sice obsahuje z hlediska vertikální diferenciace určité preferenční rysy, je však současně funkčně nespecifické, protože nemá korelát v profesionální sféře a je vlastně pouze „průpravou“ k vysokoškolskému vzdělání. Oba typy úplného středoškolského vzdělání (a to v rovnoměrném zastoupení) doznaly významného kvantitativního růstu zejména v ženské části populace. Kvantitativní růst *vysokoškolského vzdělání*, jež je evidentně typem „vzdělání budoucnosti“, byl přerušen násilným zásahem okupace (1939—1945), takže část osob, jež byla nucena vstoupit do zaměstnání v tomto období, dokončovala vysokoškolské vzdělání mnohdy mimořádnými formami (z celkového počtu vysokoškolsky vzdělaných 12,5 %). Není přitom bez zajímavosti, že mnozí z nich začínali přerušena nebo znemožněná vysokoškolská studia až deset let po nástupu do ekonomické aktivity. V celé sledované populaci jsou vysokoškolsky vzdělaní zastoupeni 5,4 %, přičemž trend v dosahování vysokoškolského vzdělání je obecně vzestupný (cca 10 % populačního ročníku vstupuje na vysoké školy). Různá distribuce se však projevuje především z hlediska ekologického: ve městech s počtem obyvatel nad 100 tisíc je z celkového počtu dotazovaných 14,7 % vysokoškolsky vzdělaných, v Praze dokonce 17 %. Obdobná diferenciace se projevuje i mezi českými zeměmi a Slovanskem (české země — 5,3 %, Slovensko 3,2 %).

Některá zjištění týkající se relace vzdělání a jiných statusotvorných proměnných jsme již formulovali. Podrobnější analýza je doplňuje a zpřesňuje. Pokud jde o *vztah vzdělání a složitosti práce*,

lze konstatovat dosti výrazné upevnění této vazby. Koeficient pořadové korelace pro tento vztah je u otců dotazovaných 0,412, u dotazovaných 0,579 a u synů dotazovaných již 0,675. Prosazuje se zřejmě jak kompetentnější obsazování zejména nejvyšších kategorií složitosti práce, tak jejich uzavřenost pro nižší kategorie vzdělání. Toto zjištění však neplatí stejně kategoricky pro vyšší (nikoli však nejvyšší) stupně složitosti práce (tj. odborné zaměstnání a úředníky), které jsou otevřeny jak vysokoškolákům a středoškolákům, tak dokonce osobám se vzděláním podstatně nižším. Tím je otevřen samotný problém *kvalifikace* a kvalifikačních předpokladů, který se sice projevuje na všech úrovních složitosti práce, zvláště markantně však ve vazbě na výkon řídicích funkcí (pouze 48 % vedoucích a jejich zástupců má vysokoškolské nebo středoškolské vzdělání, 25 % dotazovaných s alespoň jedním podřízeným nemá vyšší než základní vzdělání), což koresponduje s jinými oficiálními údaji.

Výzkum prokázal, že *politicko-organizační systém* stojí v podstatě stranou diferenciačních vlivů vzdělání, protože vzdělání zde nefiguruje ani jako jednoznačný kompetenční předpoklad, ani jako relevantní kritérium pro výběr do politických pozic (koeficient pořadové korelace 0,240). Dokonce i ve sféře podílu na moci, který vyplývá z profesionálního zařazení, tedy v oblasti, jež může být chápána jako „mocenská transformace“ profesionálně kompetenčních dispozic, zjišťujeme pouze střední korelace (0,451).

Uvažujeme-li příjem jako odměnu za profesionální pozici a za výkon, v němž se promítají i nároky (v neposlední řadě kvalifikační) podmiňující realizaci profesionální role, lze konstatovat výrazný příjmový rozptyl, který potvrzuje *diferencované odměňování osob se shodným vzděláním*. I když osoby s vyšším vzděláním v průměru dosahují také vyšších příjmů, prosazuje se dosti zřetelně inkongruence příjmů vůči diferenciaci ve vzdělání. V oblasti *životního stylu* se projevuje objektivizace mimoprofesionálních funkcí vzdělání — úroveň vzdělání se tedy dosti jednoznačně (koeficient 0,608) promítá do sféry volného času a způsobu života v mimopracovní době. Vysokoškolské vzdělání má výrazně integrativní povahu — jeho

nositelé patří ze 78,1 % do dvou nejvyšších kategorií životního stylu, zatímco základní a zejména neukončené základní vzdělání vytváří bariéru, která znemožňuje proniknout do vyšších úrovní životního stylu (50,8 % osob se základním vzděláním a dokonce 73,5 % osob s neukončeným základním vzděláním patří do dvou nejnižších kategorií).

Inkongruence mezi vzděláním a příjmem a do jisté míry i pozicí v politicko-organizačním systému se projevuje i ve vazbě úrovně dosaženého vzdělání a *sociálního statusu*. Na jedné straně lze jednotlivé statusové kategorie jednoznačně charakterizovat převažujícím vzděláním (nejvyšší kategorie jsou kategoriemi „elitárními“ i z hlediska dosaženého vzdělání, střední statusové úrovně se vyznačují převahou osob se středním vzděláním, nejnižší jsou pak vzdělanostně reziduální) — ze statusové příslušnosti lze tedy usuzovat s vysokou pravděpodobností na úroveň vzdělání. Na druhé straně však nelze z úrovně dosaženého vzdělání usuzovat jednoznačně na statusovou příslušnost — v každé kategorii vzdělání je asi jedna pětina osob, jež dosahují jiné statusové úrovně, než by bylo možno teoreticky předpokládat, a jež se tedy vyznačují výraznou inkongruencí statusových komponentů.

Analýza vzdělání proměn v *mezigeneračním sledu* umožňuje formulaci tvrzení, že vliv vzdělání otce na vzdělání syna se uvolňuje: zatímco koeficient pro vztah mezi vzděláním otce a dotazovaného je 0,499, pro vztah dotazovaného a jeho syna je již jen 0,383. Významně se snižuje i podíl shodného vzdělání mezi synem a otcem, je-li nazírán z hlediska věkových skupin respondentů: shodou vzdělání se vyznačuje 47,7 % narozených před r. 1906, 32,6 % narozených v letech 1907—1922 a pouze 24,5 % narozených v letech 1923—1941. Prokazuje se, že vyučení je cílovou kategorií vzdělání pro nejširší masu populace, a to z hlediska jak intergeneračního vzestupu, tak sestupu. Stabilita vzdělanostní shody se tedy projevuje významněji jen u vyučení a středního vzdělání; v souboru synů, jejichž otcové (respondenti) měli vyšší vzdělání, se projevuje častější sestup než v předchozí generaci (otec — respondent). Šetření prokázalo, že úroveň dosaženého vzdělání není podmíněna jen vzděláním otce, ale i vzdělá-

ním děda, zejména v kategorii vysokoškolského a zčásti i středoškolského vzdělání.

Ze studia intergenerační mobility ve vzdělání konečně vyplynulo, že v Československu se v minulosti nevytvořil školský systém třídního charakteru. V jednotlivých kategoriích vzdělání jsou tedy zastoupeny osoby různého třídního původu, dosahování nejvyššího vzdělání je však současně sociálním původem podmíněno (z dotazovaných, jejichž otcové patřili do skupiny nemanuálně pracujících, dosáhlo středoškolského a vysokoškolského vzdělání 61,3 %; z těch, jejichž otcové patřili do skupiny dělníků, však jen 14,4 %).

Diferenční význam vzdělání v československé společnosti, obdobně jako ve všech vyspělých společnostech, je výrazný, a to i navzdory jeho materiálnímu nedoceňování (zejména u mladé generace) i stále ještě nedostatečnému spojení vzdělání s politicko-organizačním systémem.

3.3. Životní styl

Ve všech šetřeních sociální struktury je problematika vázající se na koncept „životního stylu“ přímo nebo nepřímo obsažena. V souladu s teoretickými intencemi šetření nebyl životní styl přirozeně pojat jako jednoznačný indikátor sociálního statusu, nýbrž jako jedna ze statusotvorných proměnných, jež byla operacionalizována tak, aby v maximálně možné míře respektovala multidimenzionalitu životního stylu. Na základě řady sond a předvýzkumu bylo ovšem upuštěno od konstrukce takové stupnice, jež by zahrnovala všechny relevantní aspekty životního stylu a operacionalizační procedura se omezila na aspekty využívání volného času a spotřeby (konzumních vzorců). Konkrétně tedy byl sledován *způsob trávení volného času* (dominantní mimopracovní činnosti, včetně „hobbies“, trávení dovolené, kulturní aktivity atd.), *úroveň spotřeby a vybavení domácnosti* (typ bytu, vybavení mechanizačními prostředky — jako např. pračkou, ledničkou, mixérem, vysavačem —, vlastnictví nebo pravidelné užívání předmětů pro „volný čas“, jako je např. televizor, fotografický aparát, vybavení pro kemping, dále „kulturní výbava“ domácnosti, jako např. knihovna, diskotéka atd.). Stupnice byly získány jednak pomocí regulérních škálovacích technik, jednak na základě arbi-

trárního rozhodnutí podloženého teoretickou úvahou.

Protože o vazbách životního stylu jako statusotvorné proměnné na jiné komponenty sociálního statusu jsme v různých souvislostech informovali, omezíme se na zjištění, jež vypovídají o vertikální diferenciaci společnosti právě jen z hlediska životního stylu. Formulace těchto zjištění je odůvodněna mj. tím, že *diferenciace v životním stylu* se ukazuje jako jedna z *nejvýznamnějších vertikálních diferenciací*, jež vytváří komplement k diferenciaci pracovní profesijní. Kategorizací skóru, jehož dosáhli respondenti ve sféře životního stylu, lze na základě typologické procedury opřené o analýzu empirického materiálu konstruovat tři kategorie *vzorců životního stylu*:

1. *Dolní a dolní vyšší kategorie* (zahrnuje 9,63 % a 29,84 % sledované populace): Životní styl této kategorie je podmíněn starostmi o prostou reprodukci pracovní síly, rekreační činnosti tedy vystupují pouze ve svých elementárních formách spíše pasivního charakteru, mimo pracovní dobu je vyplněna aktivitami orientovanými k chodu domácnosti, jež je minimálně vybavena mechanizačními prostředky, vztah ke kultuře se vyčerpává prakticky pouze konzumací produktů masové kultury. Obě kategorie (dolní a dolní vyšší) se poněkud odlišují vybaveností bytu, úrovní bydlení a typem kulturní aktivity.

2. *Střední kategorie* (zahrnuje 25,33 % respondentů náležejících do středně nižší a 19,14 % do středně vyšší kategorie) v podstatě rozvíjí vzorec životního stylu předchozí kategorie, projevuje se však aktivnější a tvořivější vztah k volnému času, podmíněný do jisté míry i vyšší mechanizací domácích prací a kvalitnějším bytovým zařízením; ve střední vyšší kategorii pak dochází k intenzivnějšímu styku s kulturou nezprostředkovanou masovými sdělovacími prostředky, jejichž sledování je však samozřejmé.

3. *Horní a horní nižší kategorie* (5,21 % a 10,14 %) je charakterizována vysokou kulturou bydlení, objevuje se vlastnictví předmětů, jež umožňují kulturní trávení volného času (magnetofon, hudební skříně), trávení dovolené je spojeno s cestováním a pobytem v zahraničí, zvyšuje se intenzita kontaktu s „vysokou kulturou“ (ná-

vštěva divadel, galerií, sledování kritik a recenzí); diferenčním znakem nejen mezi horními kategoriemi a kategoriemi středními, ale i uvnitř horní kategorie je „shromažďování kulturních předmětů“ (knihovny, sbírky apod.).

Typologická procedura vede ke zjištění výrazné diferenciaci ve složitosti kulturních vzorců, ve vnímání vnějšího světa a zejména kultury, v kultuře bydlení i ve vybavenosti mechanizačními prostředky a zejména kulturními statky. Zdá se však, že kvalitativní diferenciaci naší společnosti ve sféře životního stylu není dostatečná, protože žádná z uvedených kategorií není zcela zbavena existenčních starostí natolik, aby se mohla jednoznačně orientovat na spotřebu a využívání volného času.

Jednotlivé vzorce mají své *typické nositele*, kteří se rekrutují z odlišných sociálních vrstev a liší se statusotvornými i jinými charakteristikami. Zhruba platí, že nejvyšší kategorie životního stylu jsou obsazeny osobami s vyšším vzděláním, nadprůměrnými příjmy a vysokou složitostí práce. S manuální a zemědělskou prací jsou spjaty jednodušší vzorce (22,9 % všech osob nejnižší kategorie životního stylu tvoří nequalifikovaní dělníci, 32,6 % zemědělní dělníci a samostatní zemědělci). Rozdíly v životním stylu velmi výrazně diferencují i české kraje a Slovensko, nejnižší stupně životního stylu jsou pak charakteristické pro příslušníky některých minorit (Ukrajinci, Maďaři, zejména však Cikáni).

Z *ekologického hlediska* pak obecně platí, že čím větší obec, tím významněji jsou zastoupeny složitější vzorce. V malých obcích je nadto zřejmá vysoká uniformita životního stylu (kumulace do nejnižších kategorií). Obdobná zjištění platí i pro *věkové skupiny*: v mladších věkových kategoriích je úroveň spotřeby vyšší a využívání volného času intenzivnější než ve skupinách starších a nejstarších, nejvyšší charakteristiky životního stylu se však projevují u osob středního věku. Pozoruhodné pak je, že přes značné zúžení příjmového rozpětí v celé sledované populaci a přes značně uniformní nabídku realizují lidé svůj životní styl na úrovni, jež odpovídá jejich sociálnímu statusu: i nivelizovaný příjem (je nutno zdůraznit, že příjem dotazovaného ovlivňuje úroveň

spotřeby významněji než příjem na hlavu v domácnosti) se tedy manifestuje a realizuje v dosti odlišných vzorcích spotřeby a v diferencovaném životním stylu.

3.4. Příjem a životní úroveň

V oblasti příjmů a životní úrovně se prolínají dvě velké (a z hlediska šetření základní) lidské aktivity — pracovní aktivita, tedy sféra produktivní, sféra „pracovního stylu“, a aktivity mimopracovní, mimoproduktivní, tedy sféra konzumní orientace, „konzumního stylu“, a zprostředkovaně i sféra životního slohu. Studium příjmové diferenciace mohlo být začleněno do širších (i komparativních) souvislostí, protože právě v této oblasti máme k dispozici relativně nejúplnější oficiální statistické údaje.

Výchozí předpoklad, že příjmová nerovnost je do značné míry atributem obecného kulturního systému společnosti, že se vytváří především v procesech politického rozhodování a přímo závisí na charakteru sociálně politických změn, se promítá do konkrétního zjištění, že přestavba ekonomického a sociálního systému československé společnosti po roce 1948 vedla k prudkému stažení příjmového rozpětí, tedy k redukci příjmové nerovnosti. Československo — na druhém místě za NDR — vykazuje nejnižší mzdovou nerovnost ze všech zemí socialistické soustavy. Z hlediska ekonomicky aktivní mužské populace, zejména pak dělníků a zaměstnanců, se československá společnost tedy jeví jako výrazně egalizovaná; z hlediska důchodců, kteří spadají z podstatné části do nejhůře odměňované pětiny populace, a z hlediska žen, jež jsou zcela vyloučeny z pětiny nejlépe odměňované části populace, je však naše společnost nerovná. Výrazné rozdíly v odměňování mužů a žen (v květnu 1966 činila průměrná ženská mzda 66 % průměrné mzdy mužů) jsou důsledkem spíše mzdové diskriminace „typicky ženských profesí“ (obchod, textilní a potravinářský průmysl) než menší schopnosti žen vykonávat vysoce honorovaná povolání. Ačkoliv dosti výrazné příjmové rozdíly mezi družstevníky a pracovníky státního sektoru mohou zakládat argumenty pro „třídní optiku“, zdá se, že jde spíše o rozdíly zemědělské a nezemědělské práce, který se promítá i do odlišné váhy peněžních odměn (jež jsou v zemědělství doplňovány odměnami

naturálními). V souladu s celosvětovým trendem se sblíží i příjmy dělníků a zaměstnanců, přesněji manuálně a nemanuálně pracujících. Uvnitř obou kategorií lze však konstatovat vnitřní diferenciaci — u dělnických profesí mezi kvalifikovanými a mimořádně namáhavými povoláními a ostatními profesemi, uvnitř nemanuálních povolání pak mezi profesemi řídicími a typicky (tradičně) úřednickými.

V odvětvové diferenciaci je pozorovatelný trend analogický mzdové preferenci některých odvětví, jak byla ustavena v období výrazných industrializačních přeměn v SSSR, totiž preference investiční výstavby a průmyslu na úkor tzv. neproduktivní sféry. Ačkoli ve všech odvětvích existuje větší či menší vnitřní mzdová diferenciace (nadprůměrná v nevýrobních odvětvích, vysoká v průmyslu a relativně nízká ve stavebnictví a obchodě), vývoj vnitroodvětvové diferenciace naznačuje tendenci ke zmenšování příjmové variance. Sledujeme-li vnitřní diferenciaci v průmyslu, pak je ve srovnání s vyspělými západními zeměmi výrazně menší mzdové rozpětí mezi kvalifikovanými, polokvalifikovanými a nekvalifikovanými dělníky, zvláště markantní je však malé rozpětí mezi mistry a nekvalifikovanými dělníky (mistři mnohdy nedosahují ani příjmů kvalifikovaných dělníků). Divergenční pokusy sice poněkud zvětšily mzdové diference mezi řídicím personálem (nižší a vyšší technické kádry) a dělníky, rozdíly v odměňování jsou však nadále malé. Velmi nepříznivé relace vykazují zejména všechny kategorie administrativních profesí, jejichž průměrné příjmy jsou hluboko pod průměrem dělnických mezd.

Všechna tato zjištění, jež lze odvodit z oficiálně publikovaných statistických materiálů, se potvrdila i v provedeném šetření. Příjmy byly v rámci šetření zjišťovány jen u dotazovaných a jejich manželů, a to pro rok 1960 a 1967. Protože daň ze mzdy je v ČSSR na nejvyšší průměrné úrovni mezi socialistickými zeměmi a protože oficiální údaje poskytují informaci jen o základním příjmu (mzdě), zjišťoval se v rámci šetření čistý příjem, zahrnující i finanční odměny za činnosti nespádající do výkonu „základního povolání“ a příjmy neoficiální (většinou nezdaňované). Srovnání s oficiálními daty však na-

značuje, že zjištění neoficiálních příjmů se podařilo jen zčásti.

Kromě relace příjem—ostatní statusotvorné proměnné byl podrobněji sledován vztah příjmů k členství v KSČ. Ukázalo se, že tento vztah je slabý a jako diferenciální faktor se členství v KSČ projevuje až u nejnižších příjmových kategorií, jež jsou ze 70 % tvořeny nečleny strany, což je ovšem spíše důsledkem větší politické aktivity vyšších příjmových kategorií (srovnaj relace příjem — složitost práce a vzdělání!) než příjmové preference členů KSČ. I pokud jde o délku členství ve straně, nelze prokázat příjmovou preferenci, protože výše příjmů je v jednoznačné relaci s věkem (nejnižší příjmy mají nejstarší členové strany, nejvyšší naopak členové od roku 1961). Závislost mezi věkovou strukturou populace a její příjmovou diferenciací je natolik silná, že lze formulovat tvrzení, že 1. nejmladší generace (narozena po roce 1942) je situována převážně ve středních příjmových skupinách (1250—2000 Kčs), 2. střední generace (narozena 1922—1941) vykazuje střední, vysoké a nejvyšší příjmy, 3. starší generace (1907—1921) má příjmy nižší (do 1750) a 4. nejstarší generace disponuje nejnižšími příjmy. Generace důchodců nedosahuje vyšších příjmů než 1250 Kčs, polovina z nich má dokonce příjmy nižší než 750 Kčs.

Z komparace údajů o příjmech z roku 1960 a 1967 vyplývá, že se zřetelně zmenšila příjmová nerovnost a že vzestup či sestup je přímo závislý na úseku profesionální dráhy, jež je situována do tohoto období (zatímco generace narozena po roce 1942 vykazuje v 72,0 % případů vzestup a jen v 6 % sestup, generace 1907—1921 v 25,7 % případů vzestup a v 20,8 % případů sestup, a generace narozena do roku 1907 zcela přirozeně nevykazuje prakticky žádný vzestup.

Srovnání příjmů na hlavu s příjmy jednotlivců poukazuje na paradoxní poměr mezi obrovskou zaměstnaností žen a jejich relativně malým faktickým podílem na tvorbě životní úrovně, jakkoli se v letech 1958—1965 zvýšil o téměř 40 %. Současně se znovu prokázalo, že narození třetího dítěte vede k redukci příjmu na hlavu na méně než polovinu výchozí částky. Původní závislost individuálního příjmu na věku se proto u příjmu na hlavu

mění v závislost opačnou: průměrné příjmy na hlavu jsou nejmenší u osob ve věku 30—40 let. Tato zjištění vedou ke konstatování, že motiv zvyšování či alespoň udržování dosažené životní úrovně pronikl naší společností natolik, že vede k omezení populačního přírůstku. Před narozením prvního dítěte finanční kalkulace (předpoklad redukce životní úrovně) funguje jen nepatrně, po narození třetího dítěte se však stává faktickou bariérou.

Analýza příjmové diferenciace vedla ke zdůraznění významu sociálních kontextů, v jejichž rámci se realizuje mzdová politika. Jestliže akcent na politický kontext umožnil likvidaci bezpracných příjmů a zmenšení příjmové nerovnosti, současně však petrifikoval systém ne vždy odůvodněných preferencí, pak akcent na sociální kontexty musí respektovat motivační funkce příjmové diferenciace, relace mezi schopnostmi a výkonem, ale i přehodnotit pohled na důchodové zabezpečení a populační politiku.

3.5. Podíl na moci a řízení

Výpovědi o struktuře a dynamice politické moci v československé společnosti byly podmíněny jednak teoretickými záměry šetření, jednak charakterem získaných empirických dat: výpovědi o individuální participaci respondentů na moci a řízení proto neumožňují verifikaci jakýchkoliv obecnějších výpovědí, přesahujících rámec studia sociální stratifikace.

Podíl na moci a řízení byl v rámci šetření operacionalizován tak, že diferenciace pozic individuů byla odvozena 1. ze zařazení organizace, v níž dotazovaný pracuje, na stupnici podle jejího typu a velikosti, 2. z postavení dotazovaného v organizaci (vedoucí, díleč vedoucí s alespoň jedním podřízeným, podřízený) a 3. z participace dotazovaného v ostatních dimenzích moci, tj. z výkonu volených funkcí v KSČ, ve společenských organizacích a ve volených státních orgánech. Na základě těchto ukazatelů byli dotazovaní kategorizováni do šesti skupin podílu na moci a řízení s tím, že v empirickém materiálu nebyly prakticky vůbec zastoupeny „špičky“ politické moci (nejvyšší kategorie v šetření tedy není identická s nejvyšším reálným stupněm moci v naší společnosti). První dva ukazatele lze syntetizovat v ukazatel účasti na řízení, vyplývající z pracovního profesionálního zařazení (v souladu se sociologickými a politologickými ter-

minologickými konvencemi lze mluvit o „pravomoci“, třetí pak zakládá pyramidu účasti na řízení, vyplývající z volby (tedy dimenzi „vlivu“).

Základní zjištění, že obě pyramidy — tedy struktura pravomoci a vlivu — se od sebe liší, není překvapivé. Větší strmost bychom však byli očekávali u pyramidy pravomoci, jejíž „tvar“ je podmíněn existencí limitu hierarchizovaných pozic, zatímco u pyramidy vlivu bylo možno — v souladu s ideologickými postuláty rozsáhlé participace nejširších vrstev na různých funkcích — očekávat rozložení méně strmé. Empirická data však poskytují obraz přesně opačný. V dimenzi pravomoci neparticipuje na řízení 51,7 % populace, v dimenzi vlivu dokonce 69,87 %. „Mocenská“ nerovnost je sice obecně pro všechny komplexní společnosti typická (a svým způsobem je funkcionálním imperativem), její konkrétní podoba však evidentně není univerzální. Sledujeme-li zastoupení jednotlivých *statusových kategorií* na nejvyšších stupních mocenské a řídicí hierarchie, pak zjišťujeme, že zatímco na nejvyšším stupni pravomoci je nejvíce osob s nejvyšším statutem, je jich na nejvyšším stupni vlivu nejméně.

Hypotéza, že ve vyšších pozicích budou významně více zastoupeni ti, kteří svým *trídním postavením* či původem patří ke skupině dělníků a rolníků, se evidentně nepotvrdila. Ukazuje se naopak opačná tendence, totiž obsazování vyšších pozic moci příslušníky nemanuálně pracujících skupin. I proti eventuelnímu předpokladu normálního statistického rozložení byl zjištěn významný posun ve prospěch nemanuálně pracujících na jedné straně a v neprospěch zejména zemědělců ve smyslu téměř úplné absence podílu na moci na straně druhé. Distribuce pozic moci ve skupině dělníků je však statisticky normální. Z hlediska ordinalizovaného ekonomického postavení zjišťujeme obdobnou tendenci: koncentraci pozic ve skupinách odborných zaměstnanců a úředníků a absenci participace na moci u zemědělců a nekvalifikovaných dělníků. Podíl na moci je soustředěn významněji — z hlediska sfér činnosti — v oblasti kultury, veřejné správy, armády, zdravotnictví a peněžnictví než v oblastech ostatních. Dosažený stupeň vzdělání vykazuje dosti silnou korelaci vysokoškolského

vzdělání se třemi nejvyššími pozicemi podílu na moci a řízení.

Obecné zjištění, že čím vyšší stupně moci, tím více členů KSC je jejich nositeli, bylo empirickými daty v některých ohledech modifikováno. Především se zjistila odlišná relace straníků a nestraníků v kategorii nadřízených a vedoucích organizací, což je patrně manifestací trendu, který zdůrazňuje spíše odborná a profesionální než politická kritéria. Na úrovni vedoucích organizací je poměr členů a nečlenů strany téměř ekvivalentní (mírně asymetrický ve prospěch členů), na úrovni držení dispozičních práv vůči alespoň jednomu podřízenému již převažují nestraníci. Hypotéza, že členství ve straně je charakteristikou, jež jednoznačně legitimuje přístup k moci, se potvrdila slaběji než se očekávalo, a to dokonce ani ne ve všech dimenzích. Struktura členů strany je tedy produktem obdobných diferenciacních procesů jako struktura celé společnosti, jež podle členství ve straně není jednoznačně diferencována.

4. Reflexe sociální stratifikace ve vědomí a sociálním chování

Do rámce šetření vertikální sociální diferenciace bylo zahrnuto studium i těch otázek, jež se sice tradičně na výzkum sociální stratifikace váží, jež však netvořily koncepční páteř provedeného šetření. Kromě deskripce sociální diferenciace, odvozené z objektivních indikátorů sociálního postavení respondentů a dalších osob (manželka, otec, syn, atd.), byl proveden pokus o stanovení obecné struktury prestiže povolání, byly zkoumány představy respondentů o jejich vlastním zařazení do společnosti (sebehodnocení a sebeidentifikace) a jejich „vidění“ společnosti a konečně byla sledována frekvence a charakter primárních interpersonálních kontaktů.

4.1. Obecná struktura prestiže povolání

Výzkum prestiže povolání probíhal paralelně se šetřením vertikální sociální diferenciace na vzorku 1431 dotazovaných. Výchozí hypotéza, že struktura prestiže povolání v Československu jako v zemi se socialistickým společenským uspořádáním je výrazně odlišná od lokalizace jednotlivých povolání v hierarchické struktuře prestiže profesí v zemích nesocialistického typu, vyžadovala

volbu takové instrukce a vynutila si takový způsob zpracování, aby byly získány údaje srovnatelné s výsledky základních známých výzkumů. Za základ tedy byla vzata instrukce z výzkumu, který provedl National Opinion Research Center, výběr povolání však byl zčásti upraven tak, aby byla respektována specifika československé společnosti (zejména byla vyloučena povolání dnes již historická, jako např. továrník, bankéř, obchodník a povolání pro československou společnost netypická nebo vůbec neexistující).

Výsledky šetření v zásadě prokázaly, že 1. vybraná povolání se liší v míře prisuzovaného prestiže, 2. tvoří hierarchii v míře prisuzovaného prestiže a 3. obecná struktura prestiže povolání zhruba koresponduje se seřazením povolání podle složitosti práce (viz 3.1.). Žádné významné údaje, jež by potvrdzovaly výchozí hypotézu o výrazné odlišnosti obecné struktury prestiže v ČSSR a ve společnostech nesocialistického typu nebyly nalezeny, jednotlivé deviate lze vysvětlit jednak momentální sociální situací (např. postavení horníka v prestižní hierarchii), jednak odlišným definováním některých profesí, zčásti také zafixovanými hodnotovými vzorci. Nebyla však zjištěna přítomnost žádného zvláště silného faktoru specifického pro socialistickou společnost, který by podstatněji ovlivňoval motivaci prestižního hodnocení. Nepotvrdil se také předpoklad o preferenci manuální práce ve výrobě, spíše jen slabá tendence osob s nižším vzděláním systematicky nadhodnocovat manuální povolání. Srovnání výsledků šetření s některými výzkumy provedenými v ČSSR dříve (zejména s výzkumem z roku 1937, kde však kritériem hierarchického řazení byla představa respondenta o sociální utilitě) naznačilo významný posun v lokalizaci jednotlivých povolání na prestižní stupnici. Obdobně jako v některých analogických zahraničních šetřeních byla zjištěna vysoká korelace mezi příjmem a oceňováním povolání, jakož i mezi vzděláním a konstrukcí prestižní hierarchie. Frekvence odpovědí „nevím“ je přímo závislá na úrovni dosaženého vzdělání. Přes dílčí difference je obecná struktura prestiže relativně invariabilní vůči proměnné „národnost“. Studium verbálních reakcí na dotazník umožnilo seřadit činitele, jež

podmiňují prestižní hodnocení povolání do následujícího pořadí: příjem, způsob práce, sociální utilita, kvalifikace, osobní zkušenost s povoláním, výkon, odpovědnost, primitivní amózní kritéria.

4.2. Sebehodnocení a sebeidentifikace

V rámci původního šetření byly respondentům položeny otázky po zhodnocení osobního vlivu na řízení společnosti a vlastního společenského postavení (vždy na dvanáctibodové stupnici). I přes některé specifické odchylky vykazuje rozložení odpovědí v obou případech zásadní podobnost (koeficient 0,666). Výraznější rozdíly v sebehodnocení se projevíly mezi ekonomicky aktivními a neaktivními (přirozená tendence k nižšímu sebehodnocení). Bylo zjištěno, že sebehodnocení v zásadě reflektuje objektivně existující sociální diferenciaci, projevila se však vedle orientace na „střed“ také výraznější orientace na „nižší střední“ a „nižší“ polohy (57,5 % ekonomicky aktivních se řadí do dolní třetiny stupnice v hodnocení vlastního vlivu na řízení společnosti a 49,6 % v hodnocení vlastního společenského postavení). Žádný vztah nelze prokázat mezi sebehodnocením a národnostními a lokálně ekologickými znaky, ale ani oborem, sférou či sektorem zaměstnání: uvažované nevertikální diferenciacní faktory tedy sebehodnocení nepodmiňují. Nejvýraznější závislost byla zjištěna mezi sebehodnocením (koef. 0,412) a sociálním statutem, jakož i jednotlivými statusotvornými proměnnými (podílem na řízení: 0,414, složitostí práce: 0,370, příjmem: 0,305, vzděláním: 0,318). I když je shoda mezi sebehodnocením a objektivními indikátory sociálního postavení dosti značná, indikuje přesto každá jednotlivá statusotvorná proměnná sociální příslušnost lépe než sebehodnocení na nepojmenované stupnici.

Prokázalo se, že osoby s nejvyšším sociálním statutem mají tendenci spíše k podhodnocení a naopak, nepotvrzuje se však hypotéza o konzistentnějším sebehodnocení středních vrstev. K obdobným zjištěním vede i srovnání sebehodnocení se zařazováním „obyčejného člověka“ na téže stupnici.

V rámci výzkumu prestiže povolání (tedy na vzorku 1431 osob) byly šetřeny představy dotazovaných o společnosti.

Výrazně převládá diferencované vidění společenského uspořádání [existenci sociálních rozdílů konstatuje 74,9% dotázaných, přes významné zastoupení dichotomických „modelů“, i když část respondentů současně odmítá existenci společenských tříd (17,2%)]. Projevila se obecná zákonitost, že čím nižší je sociální status dotazovaného (eventuálně jednotlivé statusotvorné proměnné), tím častější je frekvence odpovědi „nevím“. Popření existence sociálních rozdílů sice lineárně nesouvisí se statusovou příslušností, způsob vidění společnosti je však výrazně sociálně determinován. Projevila se také tendence ke konstituování specifické skupinové optiky. Při sebeidentifikaci (začlenění vlastního postavení do individuálního vidění společenského uspořádání) působí mimořádně silným vlivem „dělnictvo“ jako referenční skupina.

4.3. Sociální chování

Z celého komplexu otázek týkajících se vztahu sociální diferenciace a sociálního chování byla pro potřeby šetření vydělena otázka primárních sociálních vztahů, jež byly operacionálně pojaty jako přátelské (sociopreferenční) vazby a jako kontakty mezi rodinou respondenta a spřátelenou (nikoliv však spřízněnou) rodinou. Při použití modifikované sociometrické techniky šetření dospělo k těmto závěrům:

1. Projevila se vysoká absence primárních vazeb obojího druhu (57,63%), což koresponduje s obecnou hypotézou o poklesu objemu primárních vazeb v industriálních společnostech. Rozbor verbálních reakcí umožnil zčásti identifikovat faktory podmiňující absenci primárních vazeb (faktor volného času, sociálně ekologické faktory, zejména specifický typ sdružování na vesnici, deformované sociální uspořádání, tj. negativní vliv makrostrukturálních přeměn na interpersonální vztahy, nasycenost příbuzenskými kontakty, věkový faktor).

2. Tendence k udržování primárních kontaktů pozitivně koreluje s úrovní vzdělání, sociálního statusu, životního stylu a velikostí bydliště.

3. Prokázala se relevantnost všech uvažovaných statusotvorných proměnných jako diferenciačních faktorů i ve sféře interpersonálních kontaktů. Jednotlivé

analytické kategorie (podle vzdělání, složitosti práce, zčásti i podle příjmu a podílu na moci) jsou relativně uzavřené, což umožňuje formulovat předpoklad o existenci sociální distance mezi nimi. Statusová příslušnost, vzdělání a složitost práce fungují tedy současně jako interakční bariéry.

5. Perspektivy

Potenciální informace, jež je obsažena v datech výzkumu sociální diferenciace a mobility, není přirozeně ještě zdaleka vyčerpána. Kromě základních tematických okruhů, o nichž jsme informovali, byla podrobněji zpracována problematika sociální diferenciace podle odvětví a sektorů práce a podle ekonomického postavení, dále postavení rodiny v sociální diferenciaci, charakteristika věkových a generačních skupin, a byla vypracována podrobná komparativní studie o specifických rozdílech v sociální diferenciaci v českých zemích a na Slovensku. V dalších etapách se bude výzkumný tým orientovat na tyto základní problémy:

1. maximální vyčerpání potenciální informace z provedeného šetření;
2. zpracování samostatné studie o sociální mobilitě;
3. práce na důslednějším teoretickém a explanačním přístupu k materiálu;
4. ověření, doplnění a modifikace formulovaných zjištění samostatnými výzkumy na mezostrukturální a mikrostrukturální úrovni.

Резюме

Милослав Петрусек: Социальная стратификация чехословацкого общества (Обзор результатов эмпирического исследования)

Научная статья является информацией об основных установлениях обширного социологическо-статистического исследования социальной стратификации (вертикальной социальной дифференциации) и мобильности, которое проводилось на представительном образце 13 215 запрашивающих — глав домашнего обихода и далее заключало 12 465 супругов респондентов, 4546 сыновей, 4545 дочерей и 2910 отцов.

Исследование подготовила и руководила им группа социологов из Института социально-политических наук Карлова университета в Праге. Весь текст научной статьи будет издан на английском языке как резюме книги Чехословацкое общество, социологический анализ социальной стратификации, которая

подготовлена к печати в издательстве Эпоха в Братиславе.

В первой части вкратце повторяются общие теоретические исходные пункты и концентральные рамки исследования. Авторы исследования исходят из основных предпосылок марксистской социологической ориентировки, которую однако не отождествляют ни с экономическим редукционизмом, ни с классовым конфликтуализмом. В согласии с теоретическими исходными пунктами принималась во внимание многообразность социальной дифференциации. Социальное положение респондента измерялось на основе пяти статусотворческих переменных (частичные статусы), способствующих построению синтетического статуса: 1) Сложность работы — социально-профессиональное положение; 2) Культурный уровень образа жизни в свободное время и потребительности (жизненный стиль); 3) Образование и квалификация; 4) Жизненный стандарт; 5) Участие в управлении. 6) Темой самостоятельного интереса была сфера социального поведения — замкнутость или открытость слоев и системы взаимодействия и сфера социального сознания (самосознание слоев, самозачисление в общество, ориентировка ценностей «образ общества» и престиж отдельных занятий и т. д.).

Вторая часть научной статьи информирует о распределении наблюдаемой населенности в отдельных категориях частных статусов. Как явление в индустриально развитых обществах не совсем обыкновенное, можно квалифицировать установление, что одно из первых мест занимают самые простые работы, хотя распределение наблюдаемого образца имеет — поскольку это касается сложности работы — в общем градуальный характер. С точки зрения жизненного стиля, чехословацкое общество выразительно дифференцировано, однако не в том же самом, как в западных обществах. В области образования проявляется тренд более выразительного замещения респондентов с высшим образованием, хотя низшие образовательные категории и впредь замещены в довольно значительной мере. Хотя доходящая дифференциация имеет градуальный характер, однако имеют место целообщественные нивелирующие тенденции. Была идентифицирована довольно многочисленная группа лиц (в особенности из числа экономически неактивной населенности), находящихся на грани бедности. С точки зрения доли на власти общество ответственно разделено на тесный слой лиц со значительной долей на власти (однако исследование не постигло «мгнущую элиту») и на многочисленную группу тех, которые на власти не принимают фактически участие. Далее предлагается типология отдельных социальных категорий согласно основным статусотворческим переменным. Исследованием установлено, что три компонента примерно культурно-социального характера, т. е. сложность работы, жизненный стиль и в меньшей мере образование, тесно связаны. Далее то, что образ жизни в свободное время отвечает гораздо выразительнее профессий и образованию нежели доли на власти, что дифференциация в жизненном уровне по отношению

к остальным компонентам является релятивно наименее зависимой. Продвигается тенденция реализовать такие культурные образцы, которые отвечают скорее образованию и профессии нежели доходу. Применение так называемого таксономического анализа дислокации образцов статуса предоставляет возможность более глубокого, более тонкого и более конкретного взгляда на основные социальные слои, о чем в научной статье подробно говорится. Установление, что больше чем одна половина наблюдаемой населенности показывает выше среднего уровня consistency социального положения, доказывает гипотезу о существовании стратифицированного общества. Чехословацкое общество было в 1967 году — как вытекает из дат исследования — обществом пекапиталистического типа, социальная дифференциация которого имела градуальный характер. Стратификационное расстояние было до некоторой степени меньше нежели можно наблюдать в обществах капиталистического типа. Стратификационной доминантой является связь упомянутых культурно-социальных переменных. Хотя чехословацкое общество указывало значительные знаки системы, организованной бюрократическим способом, однако исследованием не было установлено ни существование квантативно знаменательного «нового класса», ни функция участия на власти, как стратификационная доминанта.

В третьей части научной статьи подробно изучаются отношения между отдельными статусотворческими переменными. В заключительной части говорится о отражении социальной стратификации в сфере социального поведения и сознания. Проект исследования, о котором статья предоставляет информацию, был опубликован с резюме на русском языке и переводом опросного листа в Социологическом журнале № 6 за 1967 год. Теоретические и методологические предпосылки исследования публиковались на английском языке в периодике «Koeaksistencs», № 5, стр. 7—16 за 1968 год.

Summary

Miloslav Petrussek: Social Stratification of the Czechoslovak Society

The paper presents information concerning the basic findings of an extensive sociologico-statistical research into the social stratification (vertical social differentiation) and mobility, carried out on a representative sample of 13 215 respondents (male family heads); further it encompassed 12 465 wives, 4 546 sons, 4 545 daughters and 2 910 fathers of the respondents. The investigation was prepared and conducted by a group of sociologists working at the Institute of Social and Political Sciences, attached to Charles University. The whole text of the study will appear in English as the summary of the book *Czechoslovak Society. A Sociological Analysis of Social Stratification*, prepared for publication in the Publishing House Epocha, Bratislava.

The article, summarizing the results of the most extensive sociological and statistical investigation that has so far been carried out in this country, is not the author's original work. It is based on empirical material and on a number of formulations taken over from extensive studies by the members of the research team that prepared, realized and evaluated the investigation — especially from the studies by Pavel Machonin (Part 1. and 2.), Bohumil Jungmann (3.1), Josef Alan (3.2), Jiří Linhart (3.3), Jiří Večerník (3.4), Luboš Brokl (3.5), Jaroslav Kapr (4.1). The research, the project of which was published in the Sociological Review (1967/6), was conducted by Pavel Machonin (the head of the team), Bohumil Jungmann, Jiří Linhart, Miloslav Petrušek, Zdeněk Šafář, Robert Roško.

The first part recapitulates the general theoretical bases and the conceptual framework of the research. The authors proceed from the fundamental premises of the Marxist sociological orientation which, however, they identify neither with economic reductionism nor with class conflictualism. In accordance with their theoretical starting points, they respect the multidimensionality of social differentiation. The respondents' social status was judged on the basis of five status-forming variables (partial statuses), making possible the construction of the synthetic status: 1. complexity of work (socio-occupational status), 2. cultural level of the way of living during leisure and consumption (style of life), 3. education and qualification, 4. standard of living, 5. participation in management (power). The sphere of social behaviour (closeness or openness of the strata and the systems of interaction) and the sphere of social consciousness (self-consciousness of the strata, self-ranking in the society, value orientation, "image of the society", prestige of individual occupations, etc.) were the object of independent interest.

The second part of the study informs about the distribution of the investigated population in the separate categories of partial statuses. The ascertainment that the most simple kinds of work are represented, although the distribution of the investigated sample — as far as the complexity of work is concerned — is, on the whole, of a gradual character, may be qualified as a phenomenon not quite usual in industrially developed societies. From the standpoint of the style of living, the Czechoslovak society is markedly differentiated: not, however, to a degree corresponding to that in the western societies. In the area of education there appears a trend to a more marked representation of respondents having university education, although lower educational categories are still represented to a fairly significant degree. The income differentiation shows a gradual character; nevertheless,

there are signs of a general levelling tendency in the society, and a relatively numerous group of persons living on the verge of poverty was identified (especially among the economically inactive population). From the standpoint of participation in power, the society is abruptly divided into a narrow stratum of persons significantly participating in power (the investigation, however, did not involve the "power elite"), and a numerous group of those having no share in power whatsoever. Further, a typology of the separate social categories according to the basic status-forming variables is presented. The investigation proved that three components of the primary socio-cultural character, i.e. complexity of work, style of living and — to a smaller extent — education are closely interconnected; further, that the way of living during leisure corresponds much more markedly to profession and education than to participation in power; that the differentiation in the standard of living is relatively least dependent on the other components; and that a tendency asserts itself to realize cultural patterns corresponding more to education and profession than to income. The application of the so-called taxonomic analysis of dislocation patterns of status components renders possible a deeper, more refined and more concrete view of the basic social strata, which the paper deals with in detail. The ascertainment that more than one half of the investigated population shows an above-average consistency of the social status proves the hypothesis postulating the existence of a stratified society. In 1967 — as indicated by the research data — the Czechoslovak society was a society of a non-capitalist type whose social differentiation showed a gradual character and whose stratification span was somewhat smaller than that observed in societies of the capitalist type. A cluster of the mentioned socio-cultural variables represents the stratification dominant. Although the Czechoslovak society showed significant features of a system organized in a bureaucratic way, the research ascertained neither the existence of a quantitatively significant new class nor the function of participation in power as a stratification dominant.

The third part of the paper presents a detailed description of the relations among the separate status-forming variables, and the concluding part deals with the reflection of the social stratification in the sphere of social behaviour and consciousness.

The research project dealt with in the present paper was published (with an English summary and the English version of the applied questionnaire) in the Sociological Review No. 6, 1967. The theoretical and methodological hypotheses of the investigation were published in English in the journal Co-existence, Vol. 5, 1968, pp. 7—16.

Možnosti standardní operacionalizace socioekonomického statusu

ZDENĚK ŠAFÁŘ

Ústav sociálně politických věd UK, Praha

Úvod

Socioekonomický status nebo sociální status (v anglosaské literatuře nejčastěji SES) je sociologický termín označující místo, pozici jedince ve společenské struktuře.¹ Jako český jazykový ekvivalent by tomuto termínu snad nejvíce odpovídal výraz „společenské postavení“, s výrazně impulovanou představou o hierarchizaci těchto postavení — některá jsou vyšší a některá nižší.

Účelem této stati je zahájit diskusi o problematice unifikace frekventovaných znaků, kterých se používá v běžných empirických šetřeních. Domníváme se, že není dále únosné, abychom používali nejrůznějších a nestandardizovaných forem „měření“ vzdělání, profesionálního postavení, příjmu, věkové struktury apod. — to ztěžuje a znehodnocuje potřebné komparace výsledků a často vylučuje budování obecnějších závěrů z roztržitých dat jednotlivých výzkumů.

Diskusi zahajujeme návrhem operacionalizace společenského postavení osob, statusu, tj. jedním z nejdůležitějších „identifikačních znaků“ respondenta. Opíráme se o ověřené zkušenosti z použití námi vytvořeného indexu v šetření sociální diferenciace a mobility v ČSSR, prováděném Ústavem sociálně politických věd v Praze.

Pojem „sociální status“

V sociologické literatuře se setkáváme s různými přístupy k „měření“ sociálního statusu nebo k jeho definování. Nepokoušíme se zde podat nějaký vyčerpávající přehled, ani klasifikaci používaných postupů, pouze naznačujeme jejich základní principy.

První přístup, který bychom mohli s jistotou rezervou nazvat „subjektivní definicí“, vychází z toho, že lidé si jsou

zpravidla vědomi svého společenského postavení a proto odpovědi na otázky typu „Obodujte své společenské postavení na stupnici od 1 do 10 bodů“ poskytnou validní informaci o skutečném sociálním zařazení šetřených osob.²

V modifikaci tohoto přístupu můžeme použít i přesně instruovaných tazatelů, kteří po delším rozhovoru přirknou šetřené osobě na základě vlastního uvážení statusovou pozici.

Při prosazování této koncepce se zdůrazňuje, že pro konstituci nějaké straty (vrstvy) nebo „společenské třídy“ je důležité vědomí přináležitosti k této vrstvě, neboť jinak se vystavujeme nebezpečí pracovat se statistickými třídami, jež jsou podle tohoto pojetí něčím zcela jiným než reálné společenské vrstvy.

Objektivní určení statusu vychází z nějaké více méně explicitně vyjádřené teoretické koncepce o tom, co je nejdůležitější pro určení společenského postavení. Domníváme se, že je to majetek sledované osoby, její kulturní úroveň, etnická příslušnost, vzdělání, pozice ve struktuře politické moci, poměr k vlastnictví výrobních prostředků, pozice v profesionální struktuře, prestiž vykonávaného povolání apod.

Slabinou těchto pojetí je jistý apriorismus při určování, co vlastně je objektivně hlavním konstituujícím prvkem společenského postavení. Množství dat, která jsou k dispozici z různých konstrukcí měření statusu v sociologických šetřeních, potom ukázalo, že v moderní společnosti lze jen velmi hrubě vystihnout pozici jedince pouze jedním ukazatelem, že společenské postavení zahrnuje určitě více dimenzí, že je výslednicí komplexního zařazení člověka v současné společenské struktuře.

„Operacionální“ definování statusu potom zpravidla hledá co nejnázne zjistitelné

¹ Rozlišujeme objektivní status-pozici a tzv. status-rolí, systém očekávaného nebo žádoucího chování, odpovídajícího danému statusu.

² V šetření sociální diferenciace a mobility obyvatelstva ČSSR byla zjištěna korelace mezi „objektivním statusem“ a sebezřazením 0,442.